

תולדות היה"ח ר' מרדכי כוממינו ז"ל

(בעקבות הח' חיו"ג ז"ל).

סאת יהודה הלוי לעוו"ק.

דברים אחדים במקום הקדמה.

הקופת מאה הש"ו לספיהג"ו אשר בעתים עצומת היא מתהלכת ומשרכת דרכיה בתולדות הרמ"ך ז"ל כבר הגו בה חכמי בני עמנו, הרו עמל וילדו רוח. בנלעג לשון אין בינה ידברו עמנו סיפרי דברי הימים וימלאו קדים בטן התולדה היא לא לזרות ולא להבר, ומעט מים הקרים אשר דלה דלו לנו סופרי עמנו, לא ישפיקו לשביר את צמאון נפשנו ע"ד הרב הנאור ר' מרדכי כוממינו וחבריו, וכל רואי דבריהם יכירום כי לא זרע ברך האמת הם, ולא יצלתו להציל מפיהם קשש אמרי אמת על קורות הדור ההוא. החכם נראטץ בספרו "תולדות היהודים" לא ידע להודיע לנו ע"ד הרמ"ך אף שמץ דבר, גם רש"י פין ז"ל בספרו "גדולי ישראל בטורקיה" (בכרמל) לא ידע ממנו מאומה ונגע בו אך בקצה עטו, והראב"ג בספרו "בקרת לתולדות הקראים" חשב את הרמ"ך לקראי. וע"כ עלינו לשבח להרה"ח השלם, המאגיסטער, איש ח"י בגנו"ם, מו"ה חיים יונה נורלאנד ז"ל, אשר און וחקר מהשרידים המלוקטים בין כתבי-היד, באספת פירקאוויטש" באוצר-ספרי-המלך בעיר חבירה ספ"ב, ובתבונות כפיו תקן בשנת 1866 ספר בשפת רוסיא, המכלכל את דרכי התולדה ההיא, ויוסף לעשות בו תושיה באספו ולקטו מאמרים ולקוטטים נעימים מכ"י ההם ויהיו לספר מיוחד בידו בשפת קדשנו נוסף על ספרו הרוסי. והנה לא למותר אחשוב להעתיק בזה דברי פי הח' המחבר ז"ל בהקדמתו העברית להלקוטטים, וכה דבריו: "והנה, הקורא, אם הנך שומע שפת רוססית ותמנות פניה לא מזורה לך קום קרא את ספרו, "החדש הנזכר — ותבין וחדע את אשר לפניך ותקשיב אונך חדשות, ואם ספרי בלשון "ארצנו הוא כספר התתום בעיניך, ושערי סגרים ומסגרים מפניך, ! הגני מבשר לך כי "מגמת פני להעתיק בקרוב, על ידי או ע"י איש אחר, את ספרי זה מרוססית לעברית, "ולכן לא אדבר פה מאומה לא על המחברים אשר מספריהם אספתי את הלקוטטים האלה, ולא על יתר החכמים הנזכרים למעלה, עד כי יבוא החזון למעד, ואלהים יתן חיים "לח"י להפיק גם את זממו זה מהבית אל הפועל". גם הח' מהר"ם שטיינשניידער במזכירו קרא אז מקרב לבבו: "מי יתן כי הספר החדש הזה יופיע לעינינו בהעתקה עברית או גרמנית למען נשמע חדשות ונוסיף לקח".

ובכן קנא קנאחי לתולדות חכמי ישראל המלאה לה חכמה ודעת, לנמוע בכרמה גם את שורק התולדה הזאת אשר לדאבון לבנו אבד מאנוש זכרה, ואקרב אל המלאכה

הנכבדה הזאת — ברשיון ידידי המתבר הר"ר ח' יו"ג ז"ל¹) — להעתיק את ספרו היקר „גנוי ישראל" לשפת עבר ולהביא מנחה חדשה לבני עמנו היודעים את יקרת ידיעת תולדות חכמינו וחין ערכה — מנחת מלואים לקורות הדורות אשר עליה יתענגו חכמים וסופרים. ובנוגע למלאכת ההעתיקה, שמתי לי את רעיוני המתבר לקו ואת דגות רוחו למשקלת, ועל פיהם כוננתי את דברי הספר על מהרת לשוננו הקדושה, וברצון וחפץ המתבר ז"ל עשיתי בו איזו שנויים בסדרי המאמרים והלקוטים²) עד כי כל ההוגים בו יהיו מרושני עונג ומלאים חפץ ורצון במעשי ידי³). הלקוטים והמאמרים אשר אמץ ולקט המתבר מהב"י, ומפוזרים על פני כל ספרו הגה והנה, ספתתי כלם במקומם הראוי להם לפי הענין אשר ידובר בו בהלקוטים, והח' המתבר ז"ל הואיל להריץ אלי מלואים והערות אשר לא כתובים בספרו ואשר חדשם מיום צאת ספרו לאור עד כה.

¹) אלה דבריו במכתבו אלי מיום 12 פעברואר שנת 1886: אולם לקול הקריאה אשר קראת המעם אמרתי: עת לעשות לספרות חפר תורתך, והנני להגיש לך תודתי עבור רצונך הטוב להעתיק את ספרי תרומי ע"ד תרכ כומטיאנו ואנשי ומנו לשפת עבר, אשר זה חפצי ורצוני מאז, וכבר, ביום צאתו לאור, החל ידירי המשוור אב"צ להעתיקתו ולא בלתי, וגם סופר ידוע מה קרב אל המלאכה הנכבדה הזאת ולא מצאת חן בעיני מצד לשונת. לכן שמתתי כי מצאתי מעתיק נאמן כסוף, ובלי ספק לא תוציא מתחת ירך דבר שאינו מתוקן. את תקורות ע"ד ברקמני תוכל להשמיט כלל, .. וכו' וכו'.

²) ואלה דבריו במכתבו אלי מיום 22 פעברואר 1886: ועצתי היא, כי הציטאטים בשפה עבר אשר בשולי היריעות תכלול בפנים הספר, ואת המקורים תראה לא בפנים אך, להיפך, בשולי כל יריעה. והעיקר כי בבואך לדבר על כל ספר וספר של הרמ"ך ואנשי דורו בלב, בלי וכו') תוסיף עליהם כהנה וכהנה מהלקוטים חבאים כהוספה בשפת עבר, והיו לאגורה אחת. ד"ס, מההקדמה לפירוש על התורה, צפיתח, לוחות פרס וכו', מהספר גן המלך לפי חכנ עניניו וכו'. קצור של דבר, היה כן חורין במלאכתך ודע מה שלפניך; ואני מצרי אוסיף איזה ענינים על הרמ"ך וחבריו כפי שתרשת מיום צאת הספר לאור.

³) הלא כת דבריו אלי במכתבו מיום 17 יוני שנת 1886: אחרי הבחינה עובתי העיר העליוה ושאוונה ותקעתי אחלי במגרש העיר על חוף הים לשאוף רוח צח ולחיות בשני במעוני הישועה. לכן עתותי בידי ואקרב אל מלאכת הבקרת על העתקתך אשר תתלבן ותזקק שבעתים ברוב הוספות והערות והארות כפי החקירות החדשות במסרים נדפסים ובכ"י. החוכרת השניה באחני ואבקש לשלוח לי גם השלישית וגברך על המוגמר. התעתיקה תולכת הלך וטוב ואומרת כבוד לבעלת.

ד"ש ומכבודך דיו"ג.

תקופת הרב ר' מרדכי כוממינו וחכמי זמנו.

מרים נבוא לתאר בעט סופרים את גדולת הרב הגדול כוממינו ועמלו הרב בחכמת ישראל, ולטלל גבורות איוו מבני דורו החכמים, הנה לא לשפת יתר תחשב להגיד בזה דברים אחרים ע"ד קורות היהודים בתקופה ההיא אשר בה התנוסס הרב הנאור הזה כאבן נזר על ארמת תוגרמה, – ע"ד מנת חלקם וכוסם בחיים בארץ ההיא אשר בה גדל הרמ"ך ויהי לאיש מופת, – ע"ד מצב החמרי והרוחני של העם ההוא אשר בקרבו ישב הרמ"ך ופעל ועשה להגדיל תורה ותושיה יחד עם חקר-חכמי זמנו, וע"ד אש המריבה אשר התלקחה או בין היהודים הרבנים והקראים. – השקפה קצרה כזאת, לרעתנו, תפקח את עינינו לאור באור הענין הזה שאנחנו עסוקים בו הפעם!! – ידיעת דברי ימי גורל היהודים בתקופות שונות מאז היו לעם מרום מראשון, – חקר צערי התפתחות פעולתם הרוחנית והספרותית בזמנים השונים ההם, המה לנו לעינים לראות חוות הכל בתולדות ימי חיי שאר העמים והלשונות. בחרדת קדש נראה רבבות עמים עובדים במראה על פנינו, רבבות עמים נאורים בגבורה, – אשר הרעישו תבל ומלואה ברעש כלי מלחמותיהם, אשר שמו הארץ הדום לרגליהם, וברוב גאונם הרקיעו לשמים לשים בין ככבי מרום קנם, וכרגע – ספו תמו מן בלהות! כלבוש תחליפם החליפה האיומה ויחלופו! אבל לא כן עם בני ישראל! קצרה יד החליפה לשנות פניו ולהחליפהו, קהה ברזק הכליון לכלותו מעל פני האדמה; כסלע מוצק עומד הוא בלב ים החיים הסוער כסער, ובגבור משכיל ילחום עם כל נחשול אשר יעמוד עליו להורידו מצולה ולרפד משכבו בתהום רבה! – בכך דור ודור נרדף היה ישראל מחמת מצוקיו, חיוו היו תקואים לו מנגד וכמעט נפורו עצמיו לפי שאול, אך הוא יחליף כחו כנשר – זו כחו לאכהו, ויפרח תמיד כגפן אדרת! חכמים מפוארים חדלי ספורות הופיעו בכל עת בבית יעקב, אשר לאור תורתם ונגה ברק חכמתם הלכו כל שלומי אמוני ישראל מאז ועד עתה וילכו מעתה ועד עולם! – בכל דורות ימי הבינים, עת אשר כל בית יעקב התערף בולעפות תופת, – נפשו הערה למות וכפשע היה בינו לבין המות עם כדוכרונות ספרותו הרבים והעצומים, ומחשבת נקם רחקה מכליותיו, והנה לפתע פתאום הופיע שביב נגה מארץ מרחק על כל פליטת בית יהודה, לנהלהו על מי מנוחות, לרפא מחץ סכתו ולהרבות לו אונים דרוץ אורח מרוצתו במעגלי קדם. בכל עת אשר הוקל מעט עולו הברזל בעניני המדינה וחופש ודרור נתנו לו בכל מקום כואו, הנה עד מהרה הושב לאיתנו והטיב בעצמו את מצבו החמרי והרוחני, ובתוקף עזו התלקחה בקרבו אש התשוקה לחכמות ומדעים, וביתר שאת לפעולות ספרותיות, ויקדש מבחר עתותיו ועמלו להשכלתו הלאומית. – וכל זה איננו שוה לנו, אך בכל עת נראה – עם מרחם הזה, משכיל שכל טוב להביא תועלת עולמים לבני הארץ ההיא אשר בתוכה מצא מרגוע לנפשו האמללה והנדרחת, – חזיון נפלא כזה נראה בדור רבנו הרמ"ך אשר אין כל זכר לו בתולדות חכמי ישראל ואנחנו נציב לו ציונים במאמרנו זה.

והנה אף אם אמנם כי לא תקצר ידנו בעמלנו לאסוף מלא חפנים תעורות מתולדות

השכלת העם בעצמו ולתת אותות ומפתים על כל הדברים האלה, אך מה בצע כי נמלא את מאמרנו זה בענינים בלתי מעילים היוצאים להלאה מנבולו? ובכן עלינו לשים לב רק על תולדות וספרות היהודים בשנות ימים מקדם, בעת אשר חרבה עירנו ושמו שני בתי מקדשנו ונודדי ירושלים שבתו על משבתיהם בחצי אי ערב; עלינו להתבונן אל התערבות חכמי היהודים בעסקי המלך והשכלת ערבי-ספרד; עלינו להשגיח על התערבות כזאת בעסקי ספרד הנוצרית⁽¹⁾ ועל עזרת ישראל ונדבת לבו לעשות חסד עם ממציאי פארטונאל⁽²⁾ וכדומה! וכן יש לאל ידנו להגיש עצומותינו מתולדות והשכלת היהודים בתקופה חדשה בהיוהם בארץ צרפת, ענגלאנד, אשכנז וארצות נאורות אחרות; אפס כי במאמרנו זה מנמת פנינו להאיר חשבת הליל אשר פרש כנפיו על איזו תקופות אפילות ובלתי ידועות בתולדות הספרות העברית מחצי מאה המ"ו השני, ע"כ נעבור מזה ישר לתקופה זו אשר היא בעצמה תתן עקיה והגיש עצומה על כל הדברים שאמרנו.

מי מכל סופרי דברי הימים איננו יודע את הגורל הרע והמר של היהודים בשנות מאות הבינים? העם הנדח הזה אשר תעה כשה אובד, גרש מגוי אל גוי ומממלכה אל עם אחר, — העם הקטן והחלש הזה אשר התנפלו עליו כל גויי הארצות ללשונותם בחמה שפוכה, הריקו עליו כלי זעם והצי רעם וידו אבן בו להכרית כארץ זכורו, העם — המפור והמפרד הזה, עם בוז ושסוי, גוי קו קו ומבוסה אשר כמעט כבה נר ישועתו וחשך שמש הצלחתו להחליץ מן המצר, וכל העמים הנאורים — אשכנז, צרפת, איטליה, ספרד וכדומה, היו אז עקבים מדמי בני ציון היקרים כי לא נתנו את ישראל עבור בנבולם, העם הזה אשר כמעט חשבה אנית הלאום להשבר על סלעי מגור בלב ים זועף, כגוי אבד עצות היה, כצאן מרח ואין מקבץ, כספינה ממורפת אשר נמשו חבליה, נצענו יתדותיה; אין מחויק בן תרנה ואין תופש משומיה, לא האמין עוד בחיין, ולא נשאר לו בלתי אם להיות השנה לטבחה על במת ההרגה או להמיר דתו ואמונתו!! —

בעת הרעה ההיא הופיע לפתאום קרן אור לכל בית ישראל, חץ תשועה נראה מרחוק, רוח פהור עבר על פני הארץ וישכו המים הודונים, קברניטי הספינה שאפו רוח תקוה ודרור על חוג ממלכה חדשה! — בעת ההיא נוסדה ממלכה חדשה בתוגרמא אשר פתחה את שערי ארצה לפני היהודים הנרדפים והגסים מחרב מרצויהם, ומלכי תחמד מלכי תוגרמא שמו להם רחמים ויסתירום בצל כנפיהם; בעת ההיא לכד השלטון מחמד השני בן מוראד את קונסטנטינופול בירת ביצאנץ (בשנת הרי"ג לב"ע — 1453 לספירה⁽³⁾), וישמר את ממלכת ביצאנץ, אשר ממנה נפתחה הרעה על כל בית ישראל בכל ארצות מגוריהם ומלכה האחרון קאנסטנטינופול האחד-עשר פאלעאלאג בן יואנן השני נפל שדוד ביום הרג רב על חומת ביצאנץ. „בשנת אחת למלכו“ — יספר לנו אחד מסופרי קורות העולם⁽⁴⁾ — „העביר קול מוחמד בן מורד השני בכל מלכותו כי שערי ארצו פתוחים לכל עבדיו הנאמנים אשר חסו בצלו, וגם לבני ישראל, ויש להם רשות לשבת בעיר“.

⁽¹⁾ ראה חקירת חיו"ג: "O viznina filosofija myshlymanek, pexnija m. t. d." מרק ב'.

⁽²⁾ ראה: „אהרבוך פיר דיא געשיכטע דער יודען m“, מאמר קייזר לינג, טהיילנאומע

דער יודען אן דען פארשעגטענישען ענטוועקונגען.

⁽³⁾ הספור הזה הוא ממחבר אלמוני ממאה ה"ו והופיע לאור בשם: „ספור מלכי העותמאליים“ והוא — ספור ממלכי תוגרמה, וכן נקרא גם בשם: „ספר מאורעות העולם“ (ראה גראטץ בספרו געשיכטע דער יודען, VIII, ער 458 — 459). מדי דברנו על דבר מצב היהודים בתוגרמה בתקופה ההיא, עלינו לעזור את לבות הקוראים כי כל סופרי דברי הימים מיהידים ומתוגרמים מודיעים לנו ע"ד הענין הזה ידיעות רות ורלות אשר לא נוכל להציל מהן קשט אמרי אמת, וע"כ תקענו יתדותנו בענין זה כמעט רק על דברי סופרי היהודים.

הבירה ובכל הערים סביבותיה, לבנות להם בתי מושב, גם בתי תפלה ובימ"ד ככל אות נפשם, לעשות מסחר וקנין וכל תשומת יד ולאכול כטוב הארץ". ועד מהרה נהרו המונים המונים מבני עמנו אל קונסטנטינופול הבירה ואל יתר ערי תוגרמה, ויכונו בהן בתי מעון, בתי תפלה ובתי כנסיות וישלחו ידיהם בכל מסחר ומלאכת מחשבת, ויצליחו ויעשו עשר במשפט, גם עשו חיל בתורה וחכמה ויתנוססו כאבני נזר על אדמת תוגרמה, ויהיו לנם! בעת ההיא הכין השלטון מחמר שלשה כסאות למשפט בשער המלך (דיוואן), אחד לראש כהני המחמדים (מופתי), אחד לראש כהני הנוצרים היוונים (פאטריארך), ואחד לרב היהודים לשפוט את בני עמו בעו מלך משפט ע"פ דת היהודים, להקים רבנים בכל קהלות תוגרמה פטוב וכישר בעיניו, ולאסוף את המס מהיהודים היושבים בתוגרמה להביא אל גזוי המלך. הרב הראשון ההוא אשר הקים השולטאן על כל קהלות היהודים החוסים בצלו וישם את כסאו מעל כל הרבנים אשר במלכותו, היה הגאון החסיד והישר באדם ר' משה קאפסאלי⁽⁴⁾ ז"ל, חמר מגוע משפחה רמה וגשאה אשר נדבר בו במרוצת דברנו. בעת ההיא היו בתוך באי תוגרמה שני אנשים נאורים חובבי עמם ובני דתם, ר' קלמן ור' דוד אשר באו מארץ אשכנז, ויגידו להרב הנאור ר' יצחק צרפתי — אשר היה בארץ ההיא — את כל התלאה אשר מצאה את יהודי אשכנז ואת המלטולים והנענועים אשר שמו עליהם מושלים עריצים, ויכתוב ר' יצחק ספרים אל כל מדינות אשכנז ויספר לכל היהודים את פרשת צדקת פורונו של השלטון התוגרמי ואת פתשנן כתב הדת אשר נתן בערי מלכותו למוכת היהודים, וכה דבריו: „בא אלי זה הבחור ר' קלמן עם חברו ר' דוד כהן וספרו לי כל התלאות אשר מצאנו ומוציאים מרממות את אחב"י היושבים באשכנז והגזירות והגירושים הגעשים בכל יום ממקום למקום ומעיר לעיר ואין לדבר סוף... ויהי בבואם פה ארץ תוגרמה ארץ לא גוששה ביום ועם וראו השלום והשלוה והשפעת הטובה שיש בארצות האל וכי קרוב הוא הדרך לעבור מפה לירושלים דרך יבשה שמחו שמחה גדולה ואמרו ודאי הוא אם היו יודעים היהודים היושבים באשכנז החלק העשירי מן הטובה אשר עשה ה' לישראל במקומות האלה לא יעצרום הגשם והשלג ויום ולילה לא ישובותו עד בואם פה... ארץ תוגרמה לא יחסר בה כל טוב... כי התוגרמים יכבדו האדם לפי מלבושיו ומעשיו... לנו הכסף ולנו הזהב אתנו הוא נמצא... כי התוגרמים אין לחם עולים ומסים וארנוניות... והסתורה סחורה היא ונאוה והמונות לא נוכל למנות... יושבים לבטח איש כרצונו... ובכן אחי, יסיים צרפתי, „עובו ארץ מכורותיכם, נמשו עמק הבכה ובאו אלינו, מדרו אל תעמדו!" —

ובכל עיר ועיר אשר דבר הר"י צרפתי הגיע היה שמחה וששון ליהודים הנדחים ולכל בני ישראל היה אור במישבותם. המון אדם רב נהרו אל קונסטנטינופול ואל יתר ערי מדינות תוגרמה לכוון בהן מושבות איתן אשר רבו כמו רבו משנה לשנה לפי רבות מצבם המר במדינות אחרות, וביחוד נתרבה מספר בני ישראל אשר נקבצו באו אל ארץ תוגרמה בעת שנגלו מארץ ספרד בתגרת ידי האכזרים הקנאים פערדינאנד הקתולי ואויב

⁽⁴⁾ בספר „טאורעות עולם" אנתנו קוראים בדברים האלה: „ובשנת אחת למלכו העביר קול (מחמד בן מוראד) שמעו ורע היהודים היושבים במלכות... כל איש בכם יעל לקושטנטינא והיה לכם שארית בטיטב הארץ אתנו (ואתנו) תשבו. ויתקבצו מכל המביבות מספר בני ישראל כחול חיצ ויתן להם (השלטון מחמד השני) נחלה בקושטנטינא ויאחזו בה... ויתן להם דשיון לבנות בתי כנסיות ובתי מדרשות ויתקן ג' כסאות בדיואן, אחד למופתי ואחד לפתריקו (פאטריארך) ואחד לחרב של היהודים כי שם ישבו (כסאות) למשפט (וראש) כל אומה ואומה תשפוט את עמה (ישפוט את עמו) ומורע היהודים נתן על ראשם (את) הרב חוקן כמתור"ד משה קאפסאלי ז"ל וישם את כסאו בדיואן המלך כצד המושתי ויאבהבו כנפשו".

מקאסטוליא. בימים ההם (בימי גלות ספרד) בשנת ה'רנ"ב ל"ב"ע — 1492 לספיהג'ו, 81 יולי, הואיל השלטון באיאזיר השני לפתוח שערי רחמים לעם בנ"י המפורד והמפורד ויאספם לכל ערי מלכותו במספר רב ועצום מאד, ובה דכרו ר' אליעזר קאפסאלי בענין זה: „וישמע שולטאן ביוזם מלך תוגרמה את כל הרעה אשר עשה מלך ספרד ליהודים כי הם מבקשים למצוא מנוח לכף-רגלם ותחם עינו עליהם וישלח אנשים מלפניו ויעבר „קול בכל מלכותו ובמכתב לאמר: לבלתי רשאי שום אחד ממושלי עיירותיו לרחוק את „היהודים ולגרשם רק יקבלום בסבר פנים יפות ואשר לא יעשה כן אחת דתו למות. . . . „ויבואו בתוגרמה אלפים ורבבות מן גרושי היהודים ותמלא הארץ אותם“. וכאשר הביא השלטון ביוזם את בני גולה החדשים לארצו עמקו מחשבותיו מאד, ויאמר על פערדינאנד: הלזה יקרא מלך „חכם“, המרושש ארצו ומעשיר את ארצי“⁵).

אחרי אשר הוטב מצב היהודים בחמלת מלך תוגרמה עליהם וישראל שכן בטח ושאנן בערי מלכותו במאה ה'ט"ו לספיהג'ו, התחילו להיטיב גם את מצבם המוסרי הפרוע ונשחת מאד בימי ענים ומרודם, ולחדש נעורי הספרות העברית אשר היתה בשלכת ימים רבים. בעת ההיא התנוססו אנשי מופת וחכמים מְחַכְמִים במלכות תוגרמה הלא המה: ר' משה קאפסאלי, ר' מרדכי כוסטיאנו, ר' אליהו מזרחי, ר' שבתי בן מלכיאל, ועוד חכמים רבים אשר נזכרים להלן.

בזקופה ההיא, אשר סגלות כל חכמת ישראל נקבצו באו בארץ תוגרמה, וימלאוה כבוד, הופיע שביב נגה נם בעדת הקראים אשר לדאבון נפשנו נקראו מבית יהודה. הקראים — הולכי בעקבי עֶזְרָא — ישבו ימים רבים בארץ ביצאנץ, וכאשר בא מלך תוגרמה להלחם עליה, נסדרו הקראים שכם אחד לערים שונות, ויבנו בכל ארצות פוזוריהם קהלות מיוחדות ונפרדות מדרכי היהודים — הרבנים, ובעזרת מורים ומחוקקים מיוחדים להם שנו את הדת התלמודית ואת תהליכות הרבנים. אך בכל זאת אור חכמתם ונדעך באשין חשך והליכות דתם ירדו מאה מעלות אתרונית, וכאשר הופיעו הרבנים בארץ תוגרמה, התעוררו גם הקראים מתרדמתם ויעפילו לעלות על במתי החכמה להשיבה לקדמתה בהזחברם אל אחיהם הרבנים בארץ ההיא, כי גם אל קהלות הקראים אשר בקונסטנטינופול ואשר באדריאנופול נהרו אז המונים המונים מבני דתם: סקרים, מאויה ואולי גם מארץ רוסיה, ובראותם כי אולת ידם בתליכות התורה ואין להם מורים משכילים ומלמדים להועיל, פנו אל בני הרבנים בארץ ההיא, לבקש מפייהם תורה, והרבנים האירו פניהם אליהם וילמדו אותם ארחת התלמוד, ומגמת פניהם היתה להשיב את אחיהם הנדחים ההם או אל דת התלמודית, או רק להשיב חרון אפם מהדת ההיא. חכמי הקראים היו בימים ההם: ר' אליהו בשייצי, ר' כלב אפנדופולי, ר' יוסף ריביצי ועוד אחרים. המורים המשכילים אשר הורו אז את הקראים תורה שבע"פ היו: ר' חנוך צפורטא, ר' אליעזר קאפסאלי, ר' אליהו הלוי ועוד אחרים; ואם אמנם כי ראש הרבנים בתוגרמה — ר' בשה קאפסאלי — הניא את המורים ההם. מלמד להקראים תורה שבע"פ, אחרי שאינם כאמינים בה, אך המורים ההם גם יתר הרבנים לא אבו ולא שמעו לו בדבר הזה. בימים ההם הי' בהיכל השלטון מחמד השני רופא יהודי ושמו חכם יעקב, ובגלל חכמתו הגדולה נשאו השלטון להיות סוכן על אוצרותיו, אוצרות הספר, בתור בוחן חשבונות (קאנטראלער) באוצר המדינה (והיא מעלת „רעפטערדאר“), ובהיות המשרה הזאת על שכמו בא במסרת ברית המשלמנים (דת-מחמד) ואח"כ הורם גם למשנה השלטון (וויזיר).

⁵ ה'ח' יאסט בספרו: „געשעעניס דער יודענטומ“, III, 127.

הנה כי כן נראה בעליל כי בחצי מאה ה"ו השניה התנוססו לתפארה תופשי תורה ושוחרי חכמה וסדע בין היהודים הרבנים והקראים אשר רוחם שבה אליהם בהסתופפם בצל מלכי חסד בארץ תוגרמה ונתו מתגרת ידי הקנאים האכזרים אשר הדריכו מנוחה יום יום ופחדו ורהו מבית ומחוץ. אולם יתר שאת ויתר עז להחכם הגדול ר' מרדכי כומטיאנו⁽⁶⁾ ול אשר לדאבון לבנו לא נפרץ עוד שמו בישראל ולא נודע מאומה מתולדות ימי חייו ומפעלותיו אשר פעל להגדיל תורה וחכמה ולהאדירן; וע"כ הרימונו אותו בחור מכל בני דורו להציב לו שם ויד בראש מאמרנו ולהטיף עליו אמרי נעם בפרקים הבאים.

פרק ב.

פְּרִשְׁת גְּדֻלַּת מְרַדְכִי וְתִקְפּוֹ וְגִבּוֹרָתוֹ.

אחד מאנשי המופת אשר הופיעו בין יהודי תוגרמה בדור דעה ההוא לכבוד ולתפארת, הוא הרב הנעלה, תר אדם המעלה, רב פעלים ורב מהללים, רבנו מרדכי בן אליעזר כומטיאנו ז"ל הקוסדמיני היוני (גריכעש — קונסטאנטינופול), — כן יכנה את עצמו בהרבה מקומות בספריו היקרים⁽¹⁾, — שנת הולדת את רבנו הר"ם הזה נעלמה במחקרי קדמוניות, אך ע"פ השערה נכונה⁽²⁾ נשפוט כי ספרו הפירוש על התורה נכתב בשנת ה"א ר"ך (1460 לספיהנ"ו), וממקום אחר נוכיח כי בשנת ה"א רמ"ו (1487 לספיהנ"ו) כבר נח הרמ"ך על משכבו בתוך שאר ישני ארמית עפר⁽³⁾, ולכן אם נשער כי פירושו על התורה נכתב בשנת השלשים לימי חייו נמצא כי תקופת ימי חלדו הונבלה בין שנות השלשים והשמונים למאה ה"ו (1430—1480 לספיהנ"ו) והוא בשנות ה"א ק"ץ—ה"א ר"ם ליצירה⁽⁴⁾. ר' מרדכי ב"ר אליעזר כומטיאנו נולד בעיר קונסטאנטינופול (אשר בימיו היתה עוד תחת על היונים, והוא עד שנת 1453 לספיהנ"ו) וישב בה ימים רבים, ואחרי כן נטה אהלו בעיר אדריאנופול אשר ארכו לו שם הימים והעמיד שם תלמידים הרבה; ולהיותו

⁽⁶⁾ את השם הזה בטאתי גם אני בצלם דמות תבניתו אשר נשא על שפת חכמינו הגדולים אנשי השם מהר"ם שטיינשניידער, מהר"צ גראטץ, פירסט ואחרים, — והוא בִּיִּסְטִיָּא או בִּיִּסְטִיָּא, עי' בספרו "Kpaxcoe ouuacaxie", במקומות שונים, אך זה מקרוב נודעתי, באספת פירקאוויטש" כי שם הרב הזה הוא בִּיִּסְטִיָּא, ועי' העידו עדות נאמנה כי בכל ארץ תוגרמה נודע השם בִּיִּסְטִיָּא. — החכם הנכבד אב"ן רש"ף העיד לי נאמנה כי בקונסטנטינופול עודנו נזכר שם הרמ"ך ונודע לכל בשם בִּיִּסְטִיָּא והשם בִּיִּסְטִיָּא מוזר לכל יהודי תוגרמה, והחכם הפילוסוף האלהי ר' יש"ר דילמורינו סקנדיה קורא אותו בכל ספריו בשם בִּיִּסְטִיָּא וראה לחלן בספרנו; וע"כ אני כותב ג"כ בכל הספר את השם בִּיִּסְטִיָּא. ⁽¹⁾ בחקדמתו לפירושו על התורה כתוב, אמר מרדכי בן אליעזר כומטיאנו יעם"ש הקוסדמיני היוני.

⁽²⁾ בסוף ס' הפירוש על התורה להרמ"ך נמצא כתוב: "והשלימו סחבר ביום שלשה עשר לירח אב שנת חמשת אלפים ומאתים ועשרים ליצירה ושם סימן ה כ ר נא למי החותמת".

⁽³⁾ ר' כלב אפנדרוולי מתלמידי הרמ"ך, בספרו, תקון כלי רבע השעות שנכתב בשנת חרמ"ו (1487), מזכיר את רבו המובהק בתור סגן בוח"ל: "החכם התוכן מורי ורבי הכ"ר מרדכי כומטיאנו יעם"ש". אשר מזה מוכח בהדיא כי בשנת הרמ"ו הי' הרמ"ך שוכן עפר.

⁽⁴⁾ כאשר נשים לב להתבונן על חקירות החכמים גראטץ ופירשט בחיי הרמ"ך, נמצא כי השערותיהם בנייות על מקורים בלתי נאמנים. ספר חסדו"ת להרמ"ך נכתב בשנת הר"ם (118) ולא בשנת הרנ"ה (1495) כהשערת פירשט, ובשנת ה"ג (1490) כבר הי' הרמ"ך שוכן עפר, וא"כ תלויות גם השערת גראטץ על בלימה.

נפרד מעיר מולדתו, היתה בעיניו קרית אדריאנופול בעיר השבי, וז"ל בראשית הקדמתו לפירושו על הספר "סוד מורא" להראב"ע ז"ל: "אמר מרדכי בר' אליעזר ז"ל. בהיותי בשביה, בארץ נכריה, בעיר אדריאנופול, אשר נמיתי שם אהלי, ראיתי אנשים חכמים ונבונים, אבות על בנים, רודפי צדק, מבקשי תורה, משיבי מלחמה שעה, חוקרים ודורשים הראיות והפירושים וכו'... ויהי כי ארכו לי שם הימים, ויקראו לפני בספר החכמים וכו'..."

כבוד המשפחה אשר אליה התייחס הרמ"ך יקר מאד בספרים רבים מחוקרי קדמוניות. ואנחנו נודיע בזה בקצרה קצת האילן. מיתוסו של הרמ"ך: איש היה בארץ אשכנז, השר האלוף כמחור"ר יהודא ז"ל שמו; וילך האיש ההוא לגור בארצות איטאליא וישב בקנדיאה הבירה. ויולד ר' יהודה שלשה בנים: את השר האלוף המזלג בחסידות כמחור"ר אבא הזקן אשר בנה ביהכנים בקנדיאה, ואת הר"ר מיוחס, ואת הרב מרנא שמריה קרמנזיס, הרב ר' שמריה קרמנזיס שהיה רב ופילוסוף (ערך שנת ה"א ק"ץ), הוליד את הרב האלוף כמחור"ר משה אבא (ערך הר"י) והוא הוליד את הפילוסוף הגדול כמחור"ר אליהו קרמנזיס ז"ל, בר פלוגתא של הגאון מהר"י מינץ; הר"א הזה חבר ס' "בחינת הדת" ועוד ספרים רבים בלח"ק ובלאטין ומת בחצי ימיו (הרנ"ג). ויולדו להר"ר אליהו שני בנים: שם האחד החכם הכולל הפילוסוף כמחור"ר משה, והשני הרב הגדול מחור"ר יהודא זצ"ל תלמיד הגאון מהר"י מינץ בפדווא, ובר פלוגתא של מחור"ר אלשקר ממצרים ועוזר ומסיע להר"א קאפסאלי (ערך הר"ע). ולהרב מהו' יהודא הג"ל נולדו בנות רבות, ואחת מהנה היתה הצנועה מ' רחל אשת החסיד והקצין מו"ה יוסף מקוסטנדינה, נכד הרב החכם מהו' מרדכי כוממיאנו (ערך ה' ש'). ולר' יוסף הג"ל היתה רק בת יחידה, האשה המשכלת הרבנית מ' קשתא. (ערך ש"ל) אשת הגאון המקובל מחור"ר יוסף שלמה רופא דילמודיגו (נולד כ"ה סיון השנ"א בקנדיה) הסבונה ישר מקנדיאה⁵.

ר' מרדכי ז"ל חנך ע"פ דרך התנך בימים ההם, מאת רבנים מובהקים ומפורסמים בדורו, תופשי תורה ויודעי מדע, אשר שמותיהם עד היום לא נודעו לנו, ורק אחד מהם ידענו בשם, הלא הוא ר' חנוך צפורטא שהיה גדולי קטולניא וממיוחסיה, בקי מאד בכל התלמוד ורב מובהק וחסיד מופלג⁶, והתלמיד הזה השביל מכל מלמדיו וירם וינבא מהם בתורה ובחכמה ויהי מופת הדור ונס בני עמו. — כל הסגלות היקרות, אשר תפארת הן להאדם ותפארת לו מן האדם, התנוססו בנפש רבנו הר"ם. רוח אמת ואמונה ורוח דעת ותבונה התלכדו בקרב לבו ולא התפרדו. אור תורה, השכלה נאורה ויראת ה' שהורה התכנסו בבתי נפשו העדינה והמסכה לא צרה כדתכנס. וכל אשר התאמץ לקנות מדעים נעלים בעיני הלמודים שלמד מרבו ר' חנוך, התאמץ יותר להאיר את עצם רוחו באור השכלת אהבת-האדם, וכאשר היה ר' חנוך, מלמד לבני הקראים מכל למיד שבקשו ממנו בין מהפוסקים בין מרש"י על התורה בין מחכמות, כן אחז גם

⁵ את גזע חיפש סדרתי מה ע"פ סכתב חסידיו חייג ז"ל, ועי' מלוא חפנים להראב"ג דף XXVII ופ' אלים (ארעסא תרכ"ד) בתולדות ישר' מהמדרשים סאבין ומהמול.

⁶ בתשובות הרא"ם ובס' קורא תדורות לר' דוד קונפורטי הגנו קוראים בדברים חאלה: וכן ספר לר' מרדכי כוממיני ז"ל שרבו חוקן מחור"ר חנוך צפורטא שחית מנדולי קטולניא וממיוחסיה וחת איש בקי בכל התלמוד ורב מובהק לרבנים וחסיד מופלג והיה מלמד בני הקראים מכל למיד שבקשו ממנו בין מתלמוד בין מהפוסקים בין ממדרשים בין משש התורה בין מהחכמות ולא היה שום מקום בדבר.

תלמידו ר' מרדכי דרך זה, ולמרות רוח אוטוריטטיים רבים נצמד הרמ"ך אל הקראים להרעיון לפניהם לקח טוב מתלמוד מפוסקים ומכל החכמות והמדעים, ויקרבו בימין צדקו, בתקונו יאולי יצלח לו להשיב את לבבם אל אחיהם הרבנים להיות לעם אחד ותורה אחת תהיה להם יחד בבימי עולם ושנים קדמוניות.

אחרי הרב ר' חנוך נפקחו עיני הרמ"ך לאור באור החיים והדעת ביתר שאת ויתר עז, כי ספרי החכם איש האלהים ר' אברהם בן עזרא ז"ל (אשר חי בשנות י"א תתמ"ט—ד"א תתקכ"ו לב"ע) פעלו פעולה עזה ונמרצה על התפתחות תבונת הרמ"ך עד כי התרפק על אהבת כתבי הראב"ע באהבים, ובתשוקה עצומה ונפלאה נקשרה נפש הצעיר בומטינו בעבודות אהבה עזה בנפש מורהו הראב"ע ז"ל. האיש רב-התבונות הזה, הפילוסוף-המבאר, המדקדק העצום והמשורר הנעלה-הראב"ע — משך אליו את לבב בומטינו בנחשתיים, עד כי התנוססה בקרבו תשוקה עזה ללמוד את כל ספרי הראב"ע העוטרים לשם-עולם, ובצמא שמה את דברי חכמתו כנער בעל כשרון המעשה ושוחר מדע, ובכל יכלתו התאמץ להבין דברי פי חכם חן ולהתחקות על שרשי חידותיהם וסודותיהם העמוקים ורחבים מני ים, עד כי העמים על עצמו עבודת הקדש לעשות פירושים יקרי ערך על רבי ספריו. — סוף דבר, בומטינו דבק בספרי הראב"ע בכל לבבו וישקד על דלתותיהם יומם ולילה, ויסתופף בהיכלם וכל יקר ראתה בם עינו, ויסלסלם וירוממם כילדי עצמו—ילידי רעיונו, ויראה בם תאר פני איש נהדרי בכבוד בכרם ישראל, עד כי מדי דברו גדולות ונכבדות בהראב"ע ובתבנתו התעוררה בקרבו רוח רגש עזו ונערץ, בחמו נדעך ממקומו ובשוא גלי דמיונו הפריז על הכרה להתליש בדברים האלה: „והראב"ע הוא חכם גדול בכל חכמה, גם בדקדוק ובמקרא ידו רמה, וייף בגדלו בארך דליותו, „עלה שמים ויט שם אהלה, (מנה עפר) טעפר יעקב בחכמת המספר, ומדר בשעלו מים „בחכמת המדות, ושמים בורת חכן בחכמת התכונה, ובחכמת הערכים אין לו ערך, „ובחכמת המשפט הבין למשפט כסאו, והביט בחכמת המבטים, וספר הסתנות לו למנות, „וגם בחכמת הכדורים לו סדורים, וחכמת המשקולות עליו עולות, ומלאכת המכטא על פיו „עטה, ובחכמת הטבע אכל ושבע, גם בחכמת האלהות גדל מאד ובמלאכי עליון יעמוד, „ובמשפטי הפוסקים לא היה כמהו והשם בשם ידעו, שם שם לו חק ומשפט ושם נסד, „יודע חקי האלהים ותורותיו, ודיניהם ומשפטם לפי מה שהתבארו בששת הסדרים, סדר „זרעים לו זרע, ובסדר מועד התועד, ודיני סדר נשים לו נשים, ובסדר נזיקין הלכה „יקים, ובסדר קדשים חכם חרשים, ובסדר מהרות פוקח עינים עורות, הלא איש הוא „ומי כמהו בישראל, צח ואדום, דגול מרבבה, לפניו תרוץ דאבה, וכבר בארנו קצת „מספריו להיותם דקי העיון צריכים להתבוננות רב"י. והנה אף כי ידע הרמ"ך להוקיר את חן ערך הראב"ע ז"ל ולעשות לו יקר וגדולה על כל דבר טוב ומועיל אשר תרם על ספר בעט חכם וגבון לחש, בכל זאת לא הלך אחריו בעינים עצומות מבלתי גקר אחר מומי שגיאותיו בכל ענין הנוגע לשאלת הלמוד, אשר שגה הראב"ע בחסתי להשען אל בינתו וחכמתו לברנה, לבלתי תת אותות ומפתים נאמנים, רק שקל בפלס החקירה כל דברי הראב"ע, ודעותיו במאוני הבקרת הנאמנה, ובלי משוא פנים אמר כי השגיאה גם לפתח הראב"ע רבצה, כמו שאמר בהקדמתו לפירושו על התורה: „וכאשר יסכימו דבריו (דברי הראב"ע) עם האמת והנכון, יחריו נמתיק סוד כירח יכון. „וכאשר יראה לנו שהפש דרך אחרת, נפנה על ימין ועל שמאל ברוח עוברת".

(7) עיון חיצונות הרמ"ך על בעיות ר' שבהי בן כלמאל כהן.

ובכן נראה איפוא נחוזה כי שני המאורות הגדולים צפורטא ואבן עזרא הקימו את הרמ"ך על רגליו, הסה האירו את עינו בכל דבר חכמה ומדע וינשאו את רוחו אל על להתפתח על אופן מעיל ומאד נעלה. אולם הרואה את דברי הרמ"ך במספריו היקרים והמעטים שהגיעו אלינו, ימצא כרגע כי המחבר מחזיק טובה עוד למורים אחרים. בלתי נודעים לנו, וביחוד נחוזה כי יחזיק טובה לעצמו על כשרונותיו הטובים, על אהבתו והשוקתו למורים; על חריצותו ושקידתו ועל חפץ השכלתו הנפלא. כומטינו לא חלך בעקבי הרבנים שתיו ביטוי אשר רבם ככלם תקיין רק בצל התלמוד ובאורו ראו אור כל החכמות והמדעים הדרושים להשכלת האדם ומחוץ למחנה התלמוד מושבם, אך להיותו מהיר בכל ענפי חקת התלמוד העמיק חקור גם על באורי מקראי קדש לברר וללבן דברי המבארים, ויעש פרי הלולים אלה שערים, ובשפה תהיה אשר בה היו כתובים הספרים—כנראה מספריו היקרים הכתובים בטוב טעם ודעת, לשונו צחה, ניביו נאווים, נאמיו נעימים ושפתיו ברור מללו, וחקרי לשוננו הקדושה הכוללים אצלו באור גדול ורחב ידים יעידו ויגידו תהלת המחבר כי הנהו אחד מגדולי המדקדקים והמבארים אשר התנוססו כאבני נזר על אדמת הקדש.

גם בזאת גבהו דרכי ר' מרדכי מרדכי האנשים ההם אשר תיו ביטוי, כי מלבד אשר התרפק תמיד על אהבת הדיועות המתלכות בין העם, צלל גם בים החכמות המדעים הנשגבים והרמים, וביד תרוצים דלה דלה פנינים יקרים אין ערוך אליהם, ויהי למופת. כשרונותיו הטובים ועזרת אנשים מלמדים שהיו בימים ההם, עוררוהו להקדיש עתים סומגים להגיוני חכמת "ההנדרסה". במלא טובן המלה הזאת, עד כי היה לחווה נפלא בהיכל מקדש החכמות העליונות, וכאשר נראה באמת כי רוב ספריו אשר הגיעו אלינו ידברו על אדות חכמת החשבון, המדידה, התכונה, המעבאניק וכדומה, ומספריו נוכל לשפוט כי כל החכמות הנזכרות למד מהעתקות רבות שנעתקו משפות יגן וערב לשפת עבר, כי לרוב הוא מציע לפני הקורא שיטות ולמודים מחבמיון, ערב ונוצרים. בקראנו בשום לב במספרי רבנו הרמ"ך, וביחוד בפירושו היקרים על התורה ועל ספרי הראב"ע ז"ל, הלא נתפלא ונשתומם על לבו הרחב כפתחו של אולם ועל התפתחותו הרחבה מני ים, אשר הפליא לעשות בכל דבר חכמת בינה בארח פלא מאד; אין ענף בכל ענפי עץ החיים ועץ הדעת אשר לא שלח הרמ"ך את ידו, כחכמת ההגיון, חכמת למודי המוסר (עשהיקע), חכמות טבעיות ופילוסופיות וגם בחכמת הרפואה גדולה ידיעתו מאד, ויקח טפריס ויאכל, ותפקתנה עינו באורם, ועל כרוב בינתו עוסף ויחבק זרועות עולם. האיש המופת הזה הוחן גם בטהת אלהים להבין דברי חכמים וחידוהם ביחר שאת ויתר עו על כל בני דורו, הוא הרחיב גבולות החכמה, גארים באר היטב כיד השכל הישר הטובה עליו ובררך קצרה מאד, ועל קשט דבריו הנאמרים באמת וצדק העיד עדים נאמנים ע"פ ראיות נאמנות ומפתים חוכמים אשר דלה ממעיני ספרי היונים, הערביאים והיהודים; ולאות אמת על יקרתו וגדולתו של הרמ"ך בעיני אנשי דורו נעתיק בזה דברי אחד הדרשנים המפורסמים שחי בימים ההם⁽⁸⁾, ה"ה ר' אפרים בן גרשון הרופא מעיר ודיאה במדינת אנריפו (Negropont) בטורקיה, אשר חבר המין דרשות בשנת ה'ד"ר (1450—1455 לספיהג"ו)⁽⁹⁾. הדרשן הזה המיף מלתו על כל פרשה ופרשה, על כל חג ומועד, על ענינים מענינים שונים, וכל דרשה ודרשה מתחלת "ברשות"

⁽⁸⁾ התעתקה הזאת הדיק לידי ידידי חיי"ג ו"ל בעין חוספת לספרו דף 32, ואני מדרתיה במקום ות-
 תראוי למי דעתי.
⁽⁹⁾ עיין המוכר להר"ם שטיינשניידער (XVII, 110, 111).

לכבוד איוה חכם מחכמי הדור, כמו: „ברשות כ"ר שבתי בר' מלכאל, וחייהו האל, כי עלה על בית אל, וכו', וברשות כ"ר שמריה, איסר לקח לו התבונה לרעה, וכו'".
 הדרשות לכבוד המועדים מפורים עד סכות מתחילות בדברים האלה: „אני א' פ' ר' י' מ'... גליתי מארץ מולדתי ובאתי אנריפו. אפרים נוטריקון א'ין פ'ירוש ר'אוי י'ותר מ'שלי וכו'“⁽¹⁰⁾. ואת „הרשות“ לאחת מהדרשות האלה, אשר הסיף המסיף לכבוד רבנו הרמ"ך, סצאנו לנכון להביא בזה כנוגע לענינו, וז"ל: „וברשות כבוד כ"ר מרדכי כו'מטיינן, כי בהיותי במקומו, בהשתפך נפשי אל חיק עמי, ... שמעתי שמועתו, וחשקתי לראותו... וכשבאתי הנה, בעיר קוצרינא (!), שאלתי לבני אמי ואחי, האם עודנו חי, ושמתתי „לראותו, כי בכוכבים חווה, ... כי אמרו לי כי אין בישראל כמותו, ותורתו „אומנתו, וכל היום היא שיתתו, וקמתי והלכתי בביתו, ועליתי בעליתו, וראיתי שם „זקן בא בימים, ומהוד החכמה עליו אמים, והוא יושב על הכסא, והנא (!) מסיו יצא, ופניו מאירות כחמה, ומלבושו שש ומשי „ורקמה ומוציא לאור כל תעלומה, סביבות שניו אימה, ונצבתי „לעומתו, ... אמרתי לו אני מעם יו"י וחבלו, ובאתי מויטון שהוא מארץ חוגרסה, ... ובעודנו מדברים הדברים, ... והנה שר יון בא ועמו ניירות מצוירות משהי הבאורות, „ומהלך השמש ומבואו, סטורח שמש עד מבואו, יבקש לו ממנו להודיע לו אקלימי ארמות, „כיסן השר סתומות ותתומות, כי לא דש עדיין בחכמות, הנשאות והרמות, ואמר לתלמידו „חביא לי הכלי של נחשת, שהוא מעשה רשת, אשר שם רשום המלה והאריה „והקשת, וכל הי"ב מולות וו' כוכבי לכת, ועמד התלמיד והביא לפניו הכלי נחשת ושקלו „השמש בגלגליה, ומרוצתה במעגליה, ומרחבי גלגליה, ונמית צלליה, ואחר שהשיב „לשר כל שאלותיו, ופרק כל קושיותיו וישר דעותיו, מה ששאל מאותות השמים והחמה, „כי יחתו הגוים מהמה, ואחר כן קם ממקום ישיבתו, ורכב השר על מרכבתו, והלך „לפניו הנער אשר אתו, שאלתיה (?) אני על מהלך הגלגלים ומספרם (והוא ענה ואמר לי) ... „דע כי במשכיו החכמה השקפתי, ... ולמדת סוד הסולם, אשר יעקב אבינו חלם ... „ובסוד הרפואות אגלה נפלאות, ובחכמת המדות בנית לי בית מדות ושירה „ושירות, ובמלאכת החשבון אחשוב ל'עץ ראבון (?) „ובמרום ההגיון בנית לי אפריק, „ובריני הכוכבים אשיב הענקים חגבים, ובמעמי התורות אגלה נסתרות, ולאחל „התלמוד שכלי עמוד, ורית המשנה לא נמר בי ולא שנה, והגמרא והסברא „בפי ערוכה ושמורה, והמורה מי כמיני מורה, ובפרושים אגלה חרושים, „וברקדוק הלשון אני אעבור ראשון, והרקדוק על לבי חקוק, והסליצות „אריקם כטיט חוצות, ובמלאכת השירים אחבר בדולחים ודרים ... וכשמעי „ממנו כל אלה הדברים נתתי שבח לבורא עולמים, ואמרתי ברוך שחלק מכבודו „ונתן לבשר ודם“, גם הנאון הפילוסוף ר' יש"ר דילמודיגו מקנדיאה „(אשר חי בשנות השנ"א — הת"ז ליצירה) ימלא פיו תהלתו לאמר: „והרב הכולל כמהר"ר „מרדכי כו'מטיאנו, יקר רוח, איש חבונה, חבר חבורים שונים כפי חבורי הראב"ע „גם באר כל ספריו ... ואור תורתו הי' זורח בקוסמנטינא רבתי בשנת הרא"ם“⁽¹¹⁾. כן ייחד כבודו עם כבוד ראשי גאוני ישראל: רב מעריה גאון, ר' אברהם בן חייא, הראב"ע, הרמב"ם, ר' יצחק בן ישראל ועוד גאונים וחכמים מחכמים אנשי השם⁽¹²⁾.

10. יתר הדברים ע"ר הדרשן היה ימצא המבקש ג"כ במוכר הנ"ל (XIX, 30—32).

11. במכתב אהוז הצדס בס' מלוא חפנים. (12) שם:

ובמקום אחר ¹³) יעיד עליו שהי' „איש כלל בכל חכמה כנראה בכמה חבורים שכתב למדיים וטבעיים גם כל ספרי הראב"ע פירש", ועוד במקום אחר יספר שבקש פירושם של מרדכי על התורה ומצאם בבית קצין אחד אשר השתדל לקבץ ספרים ולא עיין בהם, הלא כה דבריו: „ובהיותי בעיר קוסדינא רבתי בדיעות בקשתי „לראות באורים של כבוד ה"ר כוממינו על הראב"ע בתורה וזראו לי כ"ר פירושם על „דבריו אנב אורחא ולו היה לומר זה הקצין בספרים כאשר משתדל לקבצם היה מודותיו „מגלה וכפטיש ספוצצם, אלא היו שם רובצים ושוכנים בתוך הארונים אם על הבנים ¹⁴)". הרב החכם ר' מרדכי הזה אשר האיר אור יקרות על כל החכמות והמדעים לא נתעה בשוא להאמין כי החכמה תצורר לתורה, ונהפוך הוא מן הקצה אל הקצה, כי היא עוד נר לרגלי תופשי התורה ואור לנתיבתם, ובאורה נראה אור חכמת התורה שבעתים באור שבעת הימים, וע"כ הוכח יוכיח כי ראשית דרכי החנוך לנערי בני ישראל הן החכמות והמדעים הנחוצים לכל אדם באשר הוא אדם, וביותר הוכיח כי חכמות ההנדסה והתכונה קודמות לידיעת התורה כמו שכתב בפירושו על הס' „יסוד מורא" לראב"ע ז"ל, וז"ל: „והנה חייב ללומדי ההלכות שלא יועילם התלמוד „לא יבינוהו אם לא ילמדו כל החכמות קצתם להבינם דברי התלמוד וקצתם שאינם „כצווים עליהם מרברי החכמים ג"כ וכן חכמת הסבטא שהיא ח' ההגיון וכן ח' טבעית „ולכן הייבה זה לקוראי התלמוד", ובגלל הרבר הזה לא הלך רבנו הר"ם בעקבי חכמים אחרים אשר הספרות אומנהם ומכתב הספרים חקם, כי אם התאמץ בכל עו להפיץ מעיני חכמתו חוצה, להרביץ תורה בישראל ולהגדיל תושיה, כן לרבנים וכן לקראים, וחפץ ה' בידו הצליח להעמיד תלמידים הרבה אשר לשמחת לבבנו שמות אחדים מהם נודעו בשערי יהודה, וזאת היתה כל מצבתו ומטרתו.

והנה כבר אמרנו שכאשר נתקו חבלי העני מעל צוארי יהודי תוגרמה אשר שמו עליהם מושלים עריצים וחבל על הברזל מפני מושליהם החדשים, נפתחו גם ארבות שכלם ויפרשו את כנפי רוחם על פני רום שמי החכמה, והקראים התחברו אז אל הרבנים לבקש ספיהם תורה בהליכות דתם ומשפטיה וחקותיה, וע"כ אין כל ספק כי התאחרו אז לאגודה אחת ולא שמו פדות בין בעלי דת הקראים ובין בעלי דת הרבנים, וזה היה אדיר כל הפצם שיבואו עד תכלית חקר תהליכות הרבנים לכל פרטיהם ודקדוקיהם, אך להרבנים הי' קשה מאד ללמד את הקראים תורת הרבנות לכל פרטיה, בידעם נאמנה כי יבוא יום והלומדים האלה יהיו בידי התלמידים הקראים לכלי זעם ולכלי ספץ על ראשי מוריהם, וע"כ הכיטו רעה על מלמדי הקראים משנה ותלמוד, ויתנו אותם למתדפי ומגדפי שם ה', ובגלל זה התעוררו דברי ריבות בין היהודים המשכילים והנאורים ברור ההוא: כי היו מימינים ומשמאילים ללמודי הרבנים תורת הרבנות, ובין כה וכה פרצה מחלוקת עזה ושללבת המריבה התלקחה מיום ליום בתוקף ועז ואין ספק. בראשי המתנגדים לעצת החפץ הזה עמד הרב הראש והראשון, אשר ישב ראשונה בדיוואן — הלך, ה"ה ר' משה קאפסאלי, וראשי העוזרים ליסון הקראים אשר רבו את ריבם ולחמו

¹³) מעין תחום סי' ס"ג, וס' חקות שמים שאלה כ"ז.

¹⁴) במכתב חת' חיו"ג ז"ל מיום 16 מארץ שנת 1886 כתוב אלי כדברים האלה: „דברי ישי"ר „(בספרי הרוסאי, דף 22) חשופך בוו על הקצין בספרים אשר השתדל לקבצם ולא עיין בהם וכו', „לא על הרמ"ך ירמון, אבל על איש אחד שדר בקונסטנטינא אשר שמו לא מפורש, ובטעות „השערתי ששערתי, לכן תטיב לתקן את הענין הזה בהעתקתך; ולהפך: כי גדול כבוד הרמ"ך בעיני „חיש"ר אשר בקש שאהבה נפשו — פירושם של מרדכי על התורה, ומצאם בבית הקצין!" —

להם, הו'ר' אליעזר קאפסאלי, ר' אליהו הלוי, ר' חנוך צפורטא ועוד אחרים. גם רבנו הר"ם והגעלה היה מעוזרי הקראים, וגדולי חכמי הקראים התימרו בכבוד הרב הזה ויתהללו כי היו תלמידיו. מראשיהם היו: ר' אליהו בשייצי בעל אדרת אליהו, כי בראש ספרו זה (בפרק שומאח וטהרה) יאמר: "ומורי החכם רמ"כ בפירוש התורה", ובסוף הס' אמר: "כי כן אמרו הראב"ע ר' שלמה שרביט-זהב ומורי הרב ר' מרדכי כומטנינו" (15); גם הקראי ר' כלב אפנדרופולי היה מתלמידי הרמ"ך, כנראה מספרו "תקון כלי רבע השעות" שאמר: "כבר הורה לנו דרך תקונו החכם החוכן מורי ורבי ר' מרדכי כומטנינו יעמיש בסוף ספרו תקון כלי הנחשת", וגם ר' יש"ר מקנדיאה יעיד שהם היו תלמידי הרמ"ך באמרו: "לבעל אדרת אליהו ותלמידו הרב כלב אפנדרופולי יצאו אחריו הקוצרים והמה חכמים מחובבים... היו תלמידי החכם כומטנינו אשר אור תורתו הי' זורח בקונסנטניא רבתי בשנת הרא"ם"; גם החכם הקראי ר' יוסף רביצי הי' תלמיד הרמ"ך כנראה מהקדמת הרמ"ך לפירושו על הספר "יסוד מורא" מהראב"ע ז"ל, באמרו: "אחריו אשר בקשו ממני לבאר זה הספר בפרט התלמיד החשוב ר' יוסף רביצי הנותן אמרי שפר". ואולי היה גם ר' מנחם מתלמידי הרמ"כ, יען כי הרמ"כ בעצמו מוכירו בהקדמתו ל"אמר תקון כלי הצפיחה" בזה"ל: "וכאשר ראה כי כן הענין התלמיד היקר ר' מנחם בקש ממני בבקשה גדולה ותאווה רבה לעשות לו באור להודיע איך יתוקן זה הכלי וכו'". ובאמת אהב הרב הזה את הקראים אהבה עזה ויפאר את חכמיהם בכבוד וגם הם חלקו לו כבוד הראוי לו ויחיוקו לו טובה בעד מפעליו הטובים ובעד חנוכו המועיל בלמודים. ויותר מזה מצאנו ראינו בהקדמת הרמ"ך ז"ל לבאורו על ס' "סאונים" להראב"ע ז"ל, כי שם ירומם ויברך ויקלם את חכמי הקראים, עד כי כמעט לא יאומן כי אחד מעדת הרבנים התמכר כן לאהבת הקראים בכל לבבו, הלא כה דבריו: "ואלה העמודים אשר בית החכמה יכון עליהם, חכמים האחרונים, ישלם ה' פעלם ותהי משכורתם שלמה מעם ה', כי עשו חסד עם עמו ותהלל כל אלה עד לאין חקר לו ונגד זקניו: כבוד האמור סה"ל בן מצליח נ"ע ויפת הלוי נ"ע, ובנימין האוואנדי נ"ע, ודניאל בן משה נ"ע, ובן יפת הלוי נ"ע, ודוד הנשיא נ"ע. בכל הכבוד וההדר הזה אשר אצל הרמ"ך להקראים, ובכל התהלה והתפארת אשר בור לחכמתם נוכל לשפוט ברוח משפט על השקפתו הנאורה על החיים והחכמה, על איכותו ומהותו ועל אוצר כל חסדה האצור בו. מכל ספרי הרמ"כ נראה כי נחה עליו רוח בקרת נאמנה ולא נשא פני איש ולא הדר גם פני חכים ורבי, ולא חלק בכבוד רק אל האמת אשר אותה בקש תמיד; ואנחנו נעתיק בזה דברים אחדים מדברי הקדמתו לבאורו על "לוחות פרס", הלא כה דבריו: "אמנם אני בארתי הנה כל הדברים הצריכים באלה הלוחות או רובם, והבורא יודע לבבי כי לא עשיתי ככה כדי להראות ידיעתי לרבים כי מה לעני להלוך נגד החיים, אמנם נתעוררתי בראותי כפרשי יון החדשים אשר פרשו לאלה הלוחות כגון אריירו וחבריו שכתבו כי אלה הלוחות אינם מתוקנות על פי מלאכת חכמת החכונה אבל האמת הנמצאת בהם כחשבון המהלכים או כמקרה ועם היותם משתמשים באלה הלוחות מבין שאר הלוחות מרוב דקות האמת הנמצאת בהם אמרו ככה ולא ידעו מאמר הפילוסוף כי הדברים המקריים אינם לא תמידיים ולא מאדיים וכו'... לכן נערת חצני אני מרדכי בן אליעזר כומטנינו הקוסרשיני היוני ובינתי בסכות אלה הלוחות ובסדרם ובארתי אותם בדרך זה הלכתי, והראיתי כי אין שמה טעות או שגיאה או חלוק וכו'". וכן בחרות אף החכם ר' אליעזר

(15) ואין לחטוא על ר' אליהו אשר לעמים הוא יוצא נגד רבו בדברים מתמיתים, כמו "והתמת על האיש הזה... והתמה מזה האיש", כי יד שקירתו על למודיו הביאתהו לזה.

שבתי כהן בן מלכיאלי על רבנו הרמ"ך אשר נועו להשיג על דברי הראב"ע בלי משוא פנים, ויכתוב „ספר השגות“ על דברי המשיג וידבר אתו משפטים, התאזר הרמ"ך עז ויזר את השגות החכם שהוא לרוח בספר מיוחד, וישב לו דברים רועצים, חודרים חללי. במן כמדקרות חרב, וכה דבריו ⁽¹⁶⁾ „אמר מרדכי כוּמְטִינוּ אַחֲרֵי הַשְׁלִימִי הַסֵּפֶר שֶׁחִבַּרְתִּי בַּפִּירוּשׁ הַתּוֹרָה, אֲשֶׁר לֹא יִשְׁקַל כֶּסֶף מַחִירוֹ וְלִהְרֹאוֹת שֶׁהוּא כֵּן, הִנֵּה עַד פֶּה הִגִּיעוּ אֵלֵינוּ מִתְּשַׁכְּתָב וְהִרְאִינוּ לָכֵל קוֹרֵא הַוִּיחוּתִי וּמַעֲתָה לֹא אוֹסִיף לַעֲנוֹת לוֹ אִם יוֹסִיף לַמַּעֲנוֹן כִּי בֹזֵה דִי לֹא לַהֲבִין כָּל מַעֲיִין שֶׁדִּבְרִיו אֵין, אַע"פ שֶׁסָּפְרוּ לִי אֲנָשִׁים כִּי חָדַל לַעֲשׂוֹת מַעֲתָה, אֲבָל אֵף אִם לֹא יִחְדַּל לֹא אֶפְנֶה בְּדִבְרָיו... עַד שֶׁקָּם אֶחָד מִבְּנֵיהֶם שֶׁמֶן שִׁבְתִּי כֹהֵן וְרָצָה לְהִתְגַּדֵּל בָּהֶם וְעָלָה עַל לְבוֹ שְׂבוּהָ יִהְיֶה חֶמֶן חֲבָרִיו וַיִּגְדְּלוּהוּ כִּי יַחֲבֵר סֵפֶר מְשִׁיב עַל הַמַּעֲנוֹת שֶׁחִבַּרְתִּי בַּסֵּפֶר הַנּוֹכַח בְּקִצָּת מֵאַחֲרֵי הַחֶכֶם הַרְאֵב"ע ז"ל, וְלִמִּי מֶה שֶׁסָּפְרוּ לִי קִצָּת אֲנָשִׁים מִיּוֹדְעֵי מַחֲשַׁבּוֹתָיו שֶׁנִּתְעוֹרַר בֹּזֵה לְהוֹצִיא שֵׁם לְקַחַת אִשָּׁה... כִּי זֶה מַדְרַגַּת הַחֶמֶן וְהַפְתָּאִים אֲשֶׁר לֹא זָרַח עֲלֵיהֶם אוֹר הַשֶּׁכֶל וּמִסְרָם יִסּוּרֵם עַל כִּי לִבָּם שֶׁל רִאשׁוֹנִים כִּפְתּוּ שֶׁל אוֹלָם וְשֶׁל אַחֲרוֹנִים כִּמְלֵא מַחֲטָא סְדֻקִּית... יֵצְאוּ אֲנָשִׁים בְּנֵי בְלִיעַל וַיִּרְיחוּ אֶת אֲנָשֵׁי מַשְׁפַּחְתָּם לְהֵאֱמִין בְּאַמְנַתָּם כִּי לֹא נִשְׁאַרָה חֲקִירָה וּמַעֲנָה אַחֲרֵי הַבִּינָה, רַק נִסְתַּמּוּ הַחֲקִירוֹת וְהַקְשׁוּיּוֹת... וְאֵין אַחֵר מַעֲשֵׂה הַרְאשׁוֹנִים שְׁאֵרִית, רַק כָּל הַמוֹשְׁכָלוֹת תִּמּוּ נִכְרְתוּ, תִּמּוּ מִן בְּלָהוּת, הַשֶּׁכֶל שָׁכַל, וַיִּדְעָה רֵעָה הַתְּרוּעָה, וְהַבִּינָה אֵינָה, וְהַהִיקֶשׁ מוֹקֵשׁ, וְהַמַּעֲנָה שִׁטְנָה, וְהַמַּסְפָּת יִלְפֵת, וְהִרְאִיָּה עֲרִיָּה, וְהַקְדַּמַּת דּוּמָמּוֹת, וְהַתּוֹלְדָה אֲבֵרָה... כִּי הַסְכָּלוֹת מִשְׁלָל, וַיִּמַּע אֲשֶׁל, אֶפְרִיִן עָשָׂה לוֹ, כִּי הֵהָמֵן הַתְּלוֹנֵנוּ בְּצִלוֹ... וְקָרָא זֶה אֵל זֶה „לֹא נִשְׁאָל וְלֹא נִנְסָה“, כִּי אֵין בּוֹדֵקִין מִן הַמּוֹבָח וְלַמַּעֲלָה... וְהִרְאֵב"ע הוּא חֶכֶם גְּדוֹל בְּכָל „חֲכָמָה ⁽¹⁷⁾... וְיָי חֵלֶק בֹּזֵה רַק עֵקֶשׁ וּפְתִלְתוּל, וְאֵין צָרִיךְ לַעֲרוֹת מַעֲיִדִיו, כִּי חֲבָרִיו וְסִפְרָיו הֵן הִנֵּה עֲדִיו, הַמַּפְנִי זֶה לֹא יִחֲכֵן לוֹ לִשְׁנוֹג בִּשְׁנֵגָה?“

הֵן אֵלֶּה קִצּוֹת דְּרָכֵי הָאִישׁ הַמַּסְפָּת ר' מַרְדְּכִי כוּמְטִינוּ ז"ל לְהַלִּיכּוֹת חַיִּיו וְנִבּוֹרָתוֹ בְּכָל הַחֲכָמּוֹת וְהַמַּדְעִים לְפִי הַמַּקְוִיִּם שֶׁבִּידְנוּ; וְעַתָּה נִתְחַלֵּל לְבָאֵר בַּעֲוִיָּה קוֹרוֹת סִפְרֵי הַיִּקְרִים אֵיכּוֹתָם וּמַהוֹתָם וְתַעֲלָתָם בַּסִּפְרוֹת הָעֵבְרִית!!

פרק ג'

ספרי הרב ר' מרדכי כוּמְטִיָּאֵנוּ ז"ל

כָּל הָאָמֵר עַד כֹּה בְּתוֹלְדוֹת רַבְּנֵי הַר"ם הוּא וְרוֹחַב בֵּינָתוֹ בַּחֲכָמּוֹת רַמּוֹת וְנִשְׁאֹת, יוֹכֵל הַקּוֹרֵא לִשְׁפֹּט בְּגִל כִּי חֶכֶם גְּדוֹל כִּי הַר"ם ז"ל חָיָה צָרִיךְ לַנְּשׁוּעַ עֵץ עֲבוֹת בְּכֶרֶם יִשְׂרָאֵל וְלִהְשָׁאִיר אַחֲרָיו בְּרִכָּה מְרֻבָּה בְּבֵית יַעֲקֹב, אוֹ לְהַגְדִּיל—לְכָל הַפְּחוֹת—מִסֵּפֶר סִפְרָיו יוֹתֵר מֵאֲשֶׁר הֵם נִמְצָאִים אֲתָנוּ; יוֹכֵל הוּא, כִּי רֹב סִפְרָיו הַיִּקְרִים הֵיוּ מִמִּנֵּי בַחֲשָׁךְ יָמִים רַבִּים עַד כִּי סָפּוּ תַמִּי וְאֲבָדוּ מִתּוֹךְ קֹהֶל יִשְׂרָאֵל! אוֹלָם אֵיךְ שִׁיְהִיָּה, הִנֵּה מִנְחִים לִפְנֵינוּ שִׁמּוֹנָה סִפְרֵי כֵת בִּי יָד שֶׁהֵיוּ מִמִּנֵּי בַחֲשָׁךְ בְּגִנּוּי הַמֶּלֶךְ בְּבֵית הָאֶסְפֵּה הַנּוֹכַח, וּמִכִּילִים בְּקֶרֶב שִׁמּוֹנָה חֲבָרִים שׁוֹנִים מַעֲשֵׂה יְדֵי הַרְבֵּה הַחֶכֶם ר' מַרְדְּכִי כוּמְטִיָּאֵנוּ ז"ל: הַכִּשָּׁה מֵהֶם מְדַבְּרִים עַל-אֲדוֹת חֲכָמּוֹת הַנִּדְסוּיּוֹת, שְׁנַיִם מֵהֶם יִבָּאֲרוּ בָּאֵר הַיָּטִב שְׁנֵי סִפְרֵי הַרְאֵב"ע ז"ל, וְהַשְׁמִינִי הַכִּי נִכְבֵּד הוּא, הוּא בָּאוֹר גְּדוֹל וְרַחֵב יָדִים לְתוֹרַת מִשְׁחָה.

⁽¹⁶⁾ בֶּס חֲשִׁיבוֹת עַל מַעֲנוֹת ר' שְׁבִתִּי כֹהֵן. —

⁽¹⁷⁾ רִאֵה כָּל הַמֵּאֵסֶר הוּא לַמַּעֲלָה מוֹת.

זולת זאת, ידועים לנו עוד שני חבורי הרב החכם הזה, הגנוזים באיצרות הספרים בפאריז ובעיר ליידען. והנה להיות עיקר כל מנחתנו בספר הזה היא לשום עין על כל ספרי הזכרונות האלה לפי כח שכלנו, להגיד דברים אחדים ע"ד תכנם, תכונתם ומהותם ולהעתיק בזה איזו מאמרים מפניני מליצותיהם הנשגבות, ע"כ לא נרחיב בזה דברינו לבאר באר היטב את הענין שהוא אשר ידבר בו נכבדות בספר שהוא שאנחנו מתכוונים בו, יען כי כל עסקנו ביגיעות הרמ"ך הוא רק להתבונן על חכמת הספרות האצורה בו, וגם בזה נתאמץ לקצר דברינו.

ואלה הם הספרים אשר כתב הרב החכם הזה:

(1) ספר החשבון והמדות.

הספר הזה הנמצא בבית-האסף בשתי חוברות (345—346, 343—344 & 345) נשלם ע"י המחבר בערב ר"ה משנת ה"א רמ"א (1480), כמו שכתוב בסוף החברת הרשונה: „והיתה השלמתו בערובות התרועה שהוא ראש השנה בשנת הרמ"א"; המעתיק של החברת הא' הוא אלמני, ושל החב"ב היה ר' משה צה"לון אשר גמר מלאכתו ביום מ"ו לחדש אייר בשנת ה"א רנ"ה (1495), כנראה מתוך הדברים האלה: „תם ושלם על ידי הצעיר משה בר' אברהם צה"לון בשנת הרניה בחדש אייר ביום ו' מ"ז בו“.

חכמת ההנדסה הפשוטה היתה מאז מעולם לחכמה נחוצה לכל בית ישראל. הגנוזיות הזאת נקראה בשם „הלכה“, והוא חלק התלמוד המבאר באר היטב מצבי חיי בני ישראל בדת-המלוכה ובמשמרת מוסר תורת אלהים; וכבר נמצאות אצלנו מסכתות שלמות בים התלמוד המדברות ע"ד ענינים כאלה הצריכים לידיעות חכמת ההנדסה וחוקותיה—וביתוד לחכמת המדידה, והן: „מדות“, „ערכין“, „ערובין“ וכדומה. מבלעדי זאת, נמצאים מקומות רבים בכל הש"ס הצריכים גם לידיעות משקלים שונים, מדות ומטבעות שונות במדינות שונות. אפס כי היהודים החלו לעשות בחכמת ההנדסה מעת אשר הערביאים העלו את גרות החכמה להאיר לארץ ולדרים עליה והריצו את נס ההשכלה על כל עמי הארץ. וההנדסה היתה אז לחכמה מיוחדת אשר הסתעפה לענפים אלו: חכמת החשבון (אריממעטיקא), אלנעברא, מדידה (געאמעטרי), תכונה (אסטרנאמיע) וחכמת הנגינה (מוזיק). היהודים החכמים ההם החלו לחבר מעט מעט חקירות נעלות וחוברות קטנות בחכמת ההנדסה כל אחד באיזה ענין מיוחד. הראשון מבני עמנו אשר נסה כח לחבר ספר קטן, מעט חכמות ורב האיכות בחכמת החשבון, היה החכם הפילוסוף הר אב"ע ז"ל בעהמ"ה „ספר המספר“ אשר עד היום עוד לא ראה אור (1). אחריו נמצא בספרות העברית עוד איזו ספרים בחכמת החשבון, כמו „ספר המספר“ לר' לוי בן גרשון, ובכלל נאמר כי עד חצי מאה הפ"ו העמיסו על עצמם כמה מתורגמים מבני ישראל עבודת הקדש לחבר לבני עמם ודתם ספרים מעילים בחכמה זו, והרב החכם כוסטינו העמיס על עצמו למלאות את המצרעת הזאת בספרו הנזכר (ספר „החשבון“ לר"א מורחי נתחבר בזמן מאוחר אחר ספר הרמ"ך).

ולמען ידע הקורא תכן הספר ומהותו הנני להביא בזה דברי המחבר בהקדמתו לספר הזה: „אמר מרדכי בן אליעזר כוסמינו יעמיש הקוסמטוניני. להיות שההתחלה הראשונה לכל הושפעו ממנה שאר הנמצאות בהדרגה ובסדר מדרגה אחר מדרגה, ובזה נמצא כל אחד „לפי שלימותו הראוי לו עד תכליתו ונמצא לכל אחד חקו והשלימות הזה רודף לבעליו על „התמידות בלתי סר ממנו, וזה בדברים אשר אין מציאותם בפעולתו, והדברים אשר מציאותם

(1) ע"ד הב"י הוחלט המסון באוצר הספרים בפאריז תוריע לנו לראשונה החכם מור עק בספר „נאמיצע פור און סאנאסקריט העכרעאו דו טראיטערו אריממעטיקע ר' איבן עזרא“. מעטין 1841.

בפעולתנו כאשר רצינו להיותם שלמים נמשכים אל אשר מציאותם בפעולתנו כפי היכלת, ראוי לנו ג"כ אם רצינו השלימות והסדר לרמות הדברים אשר מציאותם בפעולתנו לזה השלימות, והסדר כפי היכלת... וכו'... לכן ראיתי לחבר זה הספר כדי שאסיר העול מבני האדם, ויהיה הצדק נמצא ביניהם וחלקתי אותו אל שני ספרים: הספר הראשון מדבר בעניני **החשבון** והספר השני מדבר בעניני **המדורות**, וקדמתי ספר החשבון לספר המדות כי **החכמת החשבון** קודמת בטבע לשאר מיני ההרגלות השלם, כאשר באר זה **ניקומוקס** **הגהרשיני** בהצעת מאמרו מספר הארמטקא, והספר הראשון חלקתי אותו לד' חלקים: הראשון לקבץ מספר עם מספר ולחסר מספר כמספר, והשני לכפול מספר על מספר, והשלישי לחלק מספר ולהוסיף על מספר, והרביעי לערוך מספר אל מספר. עוד שמתי חלק אחד ביניהם לדבר על הנשברים, ודר כתי בזה הדרך דרך הנוצרים לדבר בקצור, כדי שלא יתבלבל התלמיד. עוד הספר השני חלקתי לד' חלקים האחד במדידת התמונות, השמחיות כגון העגלות והמשלשים והמרובעים וזולתם, והשני בחלקותם, והשלישי במדידת התמונות הגופניות והרביעי בחלקותם... וכו'.

מתוך הדברים האלה נראה בעליל כי מטרת המחבר בספרו זה היא ללמד לתלמידיו דרכי החשבון והמדידה (לפי מצב החכמה בימים ההם) על בורים, מראשית מלאכת המספר עד המדידה העליונה. המחבר הזה תוכך אשריו לפעמים רבות במעגלי חקירות הערביאים, כמו, "ראיתי להודיעך הכפל הזה בדרך נקלה מצאתיה אצל חכמי הישמעאלים"...; ובכלל נודה ולא נבוש על דבר אמת וצדק כי בספר הזה הואיל המחבר לחת כללים רבים ותחבולות שונות להתרות שאלות שונות אשר און וחקר מעצמו. מן המהנדסים העתיקים מזכיר בוסטינו את החכם ניקומוקס הגהרשיני, את החכם אקלידוס כמו, "וכן עשה גם החכם, אקלידוס" בספר היסודות אשר חבר... ועוד חכמים אחרים, וליתר באור את דברי הספר הואיל המחבר לספח בפנים הספר ציורים נחמדים ותמונות שונות, ולתרגל בעבודה הוסיף שאלות משאלות שונות אשר אסף כעמיר גרנה מנסיוני החיים.

(2) ספר פירוש לוחות פרס.

כ"י № 359 בלויית שלשה מאמרים אחרים מהמחבר רמ"ך.

בכל החכמות הרמות והגשאות אשר שמו היהודים כל מעינם בהם, ידוע כי אין כל הבמה בחכמות הפילוסופיא והתכונה, וכבר סדכר נכבדות בחקירת חיו"ג ע"ד הרמב"ם ז"ל (2) על-אדות פעולת היהודים וכחם הרב בפילוסופיא היונית; אולם רוח היהדות בעצמו פעל פעולה עזה ונמרצה על ההפתחות היהודים בחכמת התכונה וההנדסה, כי משפטי קרה"ח, חשבון התקופות והמחזוריים—ובכלל יסודי חשבון העבור המקובל אצלנו, עקר יסודתם בהררי הלמודים אשר בחכמת התכונה המדויקת. עוד בזמן הבית השני—והוא לפני לדת ישוע הנוצרי—החלו היהודים להכיר חן ערך חכמת התכונה ופליאו עשות בה חיל בארח פלא מאד עד כי בזמן הביר התלמוד כבר השתלמו בשלימות החכמה הזאת. היריעה הרחבה הזאת מצאה קן לה גם בים התלמוד הגדול ורחב ידים, ורבים מחכמי התלמוד עשו בה גם השגו חיל, אשר מהם הצטיין בחכמה זו ר' שמואל בן אבא מנהרדעא, המכונה בשם "ר' שמואל ירחנאי"; אולם ביותר נרחבה היריעה הזאת ונסבה למעלה ראש אצל היהודים מעת אשר התפשטה השכלת הערביאים, ומן העת ההיא החלו חכמי ישראל לעבוד על שדה חכמת התכונה יחד עם הערביאים ולבאר את כל דבריהם בשפת ערב;

(2) ראה O. Bakhshaliy מ. ת. ד. פרק ב'.

החכמים. ההם היו ש' ל' א' א' החכם אבן-אל-סאראדוש העיר עליו שהיה „אחד ומיוחד בעתו“⁸ (והוא מומן הכליף אלפנסור עד זמן הכליף אלמאמוס), סינר בן עלי (בערך ד"א תקפ"ט, 829), סהל בן אל-טאבארי (שהיה מבחרי הסעתיקים ספר אלמאגעסמי להחכם בטלמיוס) הגודע בשם „ר' בן ר'“, ר' שמואל בן יהודה מאנאלוויה⁹ (בערך ד"א תתק"ך 1160). חכם גדול בחכמת הרפואה ובחכמות הגדסה ותכונה, ועוד חכמים אחרים. בן ידועים לנו שמות תוכנים רבים מבני ישראל אשר כתבו ספריהם בשפת עבר, כר' שבתאי דנולו (ד"א תרע"ג-ד"א תש"ל, 913-970), ר' אברהם בן חיוא (ד"א תתכ"ה — ד"א תתצ"ו, 1065-1136), הראב"ע, ר' יצחק בן יוסף הישראלי (ה"א ס' — ה"א ק', 1300-1340), ועוד חכמים רבים אחרים.

אפס כאשר הופיעו לאור „לוחות התכונה“ אשר הפיקו רצון מאת הערביאים, והוכני ישראל בארם באר היטב, גם חברו בהם ספרים מיוחדים, אז פרשה החכמה ממות כנפיה על כל חכמי יהודה ויגדילו לעשות מכל החכמים הגדולים לפניהם⁶. בן נראה כי במערכת לוחות „אלמאמוס“ שהיו יסוד מוסד לכל מעשה הלוחות שחברו אחריהם, שלחו גם חכמי ישראל — שהיו בחצר הכליף-את ידיהם, ובראשם התוכן הנזכר והמסצויא כלי תכונה רבים סינר בן עלי⁷; במערכת לוחות „טולעדא“ (ערך ד"א תת"ס, 1080) עזרו שנים עשר יהודים⁷, ובעבודת לוחות „אלפונסו“ עזרו התוכנים החכמים ר' יצחק החזן אבן סיר ז"ל ור' יהודה בן משה כהן אשר שרתו בחצר המלך⁸. בלעדי זאת ידוע כי לוחות החוכן בטלמיוס השתלמו ע"י החכם הנפלא ר' אברהם בן חיוא הנזכר; הראב"ע ז"ל העתיק באור התוכן הערבי אלבתיני (ד"א תרס"ט, 880-929) ללוחות „כאווארעום“; החכם ר' יעקב בן מכיר חבר לוחות התכונה בשם „אל-מאנאך“, והחכם ר' עסנאל בן יעקב חבר לוחות התכונה בשם „שש בנפים“ וכדומה.

אולם בנוגע ללוחות התכונה הנודעים בשם „לוחות פרס“ הגה לוגם נתורה כי בעת כוננו לא נכרו במרשמי עבודת חכמי ישראל, אך הודות להב"י שהגיע אלינו — הכולל בקרבו באור עברי ללוחות ההם, מעשה ידי החכם הר"ם כוסמינו, אשר בעזרתו נוכל לתת לנו מושג נכון בעבודת הר"ם⁹ בחכמת התכונה הפרסית. כל חכמי התבל ידעו עד היום מעשה לוחות פרס¹⁰ לפי ההעתקה היוונית החדשה שנעשית משפת פרס ע"י הרופא הנודע געארג חריזאקאק בשם: J. Procheiros (Sintaxis), ויצאו לאור בשנת 1645 ע"י ישמעאל בוליאליד, אבל לא היה אחד מהם שיחשוב כי גם באור העברי שחבר ע"י הרמ"ך יהיה לתעלת לדעת ממנו מעשה הלוחות ההם. ואחרי כי למרות רוחי אינני מהיר בחכמת ההגדסה, ע"כ הגני לבאר בזה רק את תכונת הספר בכלל ומטרת המחבר בפרט.

הלוחות-פרס האלה שחברו לפי דברי הרמ"ך בשנת ו"א קל"ט ליצירה (לפי חשבון היונים) והוא בראשית מלכות יורד השלישי, בן שהרר בן כשרי (בערך שנת 632)

⁸ מספריו נודעים ספרים רבים כבאורי כלי תכונה.

⁹ הוא ר' שמואל חנגיד בעל „מבוא התלמוד“.

¹⁰ הלוחות היותר נודעים הם: (1) לוחות אלמאמוס, (2) לוחות כאווארעום, (3) לוחות חכם אבן יוסף, (4) לוחות טולעדא, (5) לוחות אילחאן, (6) לוחות השלטון אולוני-בעק, (7) לוחות אלפונסו, (8) לוחות פרס, ועוד אחרים.

⁶ בזה חננו להעיר כי החכמים ש"ל הנזכר וסינר באו באחרית הימים במטרת ברית-המשלמים.

⁷ הר"ם שטיינשניידער, יודישע ליטעראטור, צד 439.

⁸ גראמטן, געשיכטע דער יודען VII. צד 136.

⁹ החכם סערי לאט מיחס הלוחות האלה לתוכן „אבן-יונוס“ המצרי.

הפיקו רצון זמן רב בארץ פרס ועיד באיוו ארצות תוגרמה, ובאשר למרו בני דורו ודתו של הרמ"ך חכמת התכונה היה עם לבנם ללמוד מלאכת מעשה הלוחות ההם בשפת עבר, אשר ע"כ מצא הרמ"ך את לבבו לעמוד לימינם ולבאר להם מעשה הלוחות-פרס בלה"ק. ובה דברי הרמ"ך בהקדמתו לפירושו הנ"ל: „אמר מרדכי בן אליעזר כוממינו, ראיתי להודיע „אל האנשים החושקים בחכמה הזאת, ר"ל בחכמת התכונה ומבקשים לדעת חשבון מהלכות „הככבים מספר חשבון המהלכות הנקרא ספר הלוחות איך יכנסו בלוחות ועם מה ובאיזה „לוח ולמי יעשו חלופי חשבונות בכל ככב כאשר חשיג ירי אם חשם יסכים עמדי. ופרס „החילי אומר: ידוע שזה הספר הוא יקר מאד לפי שמודיע כל חשבון מהלכות הככבים „אשר יגעו הקדמונים למצאם בכלים וכלים מכלים שונים ובמפתח חכמת התשברת ר"ל „הכמת המדות וחכמת הגמטריא, וזה הספר מודיע כהגון מתוקנים בלתי יגע ועמל, ומפני „זה ראיתי לעשות החבור להודיע את אשר נעשה. ופרס כל הידיעות צריך לדעת כי אלה „הלוחות הברום חכמי הפרסיים. על השנים והתרחשים שלהם ועל אורך המקום שלהם, „והמבקש לדעת ג"כ מהלך ככב מן הככבים ומבקש אותם ביום ידוע ובשעה ידועה נמצא „כי פרס שנורה בשמש הלוחות צריך לבאר איך נמצא אלה הארבעה, ואלה הארבעה „הם הנקראים ארבעה ראשים, והם השנים וימי החדש ואורך המקום והשעות... וכו'. „בסוף הספר: (שער לדעת התנצלות המחבר). „אמר מרדכי: ראיתי להודיע „כונתי בעשות זה הפירוש על אלה הלוחות באופן אשר עשיתי ולא נמשכתי אחרי דרך „מפרשי הלוחות הראשונים אשר נתנו דרך לבר איך להשתמש בלוחות ולא בארו מאין „יוציא כל חשבון וחשבון ולא נתנו סבה בסדר לוחותם באופן אשר סדורם, אמנם אני „בארתי הנה כל הדרכים... וכו'... (עי' ספרנו סוף פרק ב')... ולא מאריים, ואחר „שהאמת נמצאת בהם בתמירות איך יתכן להיותה נמצאת במקרה והסבות אשר הערום „לאמר ככה ואם לא בארו אותם הם אלה... וכאלה סבות אחרות אם לא הזכירום, לכן „נערת חצני... וכו'... או חלופי מבין שאר הלוחות אבל הכל יוצאים מתוקנים מעצמם, „במקום שצריך התוספת הוא תוספת ואם נגרע, ובמקום שצריך המגרעת היא מגרעת ואם „נוסיף, ובמקום שצריך תקון מעט הוא מעט ואם נרבה, ובמקום שצריך רב הוא רב ואם „נמעיט, לא המעיט המרבה והממעיט לא תחסיר וכל זה סבואר לכל מי שקרא בספרנו „זה, ורתהלה אליו אשר עורנו“.

מתוך הדברים האלה נראה כי עבודת חכמי פרס בחכמת התכונה היתה יקרה מאד בעיני הרמ"ך, ולפי דעתו היו באורי הראשונים בפנה זו רעים וצרים מאד ואך הוא בהשתדלותו התרצה הקים הריסות החכמה באופן הנכון והראוי; ובאמת יוכלו רק חכמי התכונה לשפוט על באור הרמ"ך כי לו משפט הבכורה לבכרתו על פני כל באורי הקדמונים שקדמוהו.

(3) מאמר תקון כלי הנחשת.

כ"י 360 א. — כאשר השתלטו חכמי בני ישראל בחכמות ההנדרסה והתכונה הנה לא יכלו לעבור בעינים עצומות מבלי להשכיל ולהבין גם עניני הכלים המיוחדים הנחוצים לחכמות האל ואופני המלאכה על ידיהם. בענין הזה כמו בכל למורי ההנדרסה היו ג"כ חכמי הערביאים מופתים לרבים ומורי-דרך הטובים לבני ישראל, ולפ"ז היה אצלם „למוד עניני הכלים ושמושם“ לענף מיוחד בכרם החכמה⁽¹⁾. אולם מלאכת כלי חשם מרדכי ליצב

⁽¹⁾ הספר היותר נכבד בבאור עניני כל כלי התכונה אצל הערביאים היה לפי הנודע ספר תזמון הערבי מבו אל חסאן עלי מטאראקא (ערך שנת 1231), אשר יצא לאור ע"י החכם סעדיל אל בהעתקה צרפתית בשנת 1834. בין כל חכמי אירופא אשר הועילו בחכמתם להערביאים בלמודי חכמת

היתה אצלם לענין מיוחד לחבר בו ספרים מיוחדים בספרות הערבית, והחכמים האלה אשר שמו כל מעינם במלאכה זו קראו אז בשם „חכמי האסמראליאבי“, ובוה נודה ולא נבוש על דבר אמת וצדק כי הספרות העברית דלה מאד בספרי כלי התכונה וביחוד בבאורי כלי האסמראליאב; אמנם מי יודע אם לא היה הראשון למחברי המאמרים ע"ד האסמראליאב בשפת ערב — התוכן העברי משלג הגזבר, אשר חקירתו הקטנה ידועה בהעתקת החכם אֶרְאֵן פִּין. ואולם במשך כמה שנות מאות אחריו לא נמצא עוד כל זכר למאמרים כאלה אצל חכמי היהודים. לפי הנראה היה הראב"ע ז"ל הראשון מבני עמנו אשר נסה כחו למנות את החסרון הזה בספרו היקר „כלי הנחשת“ אשר יצא לאור בשנת 1844 בקענינסבערג ע"י החכם „עדעלמאחן“. בעקביו הלך גם החכם הנאור ר' יעקב בן מכיר בעהמ"ח ספר „רבע ישראל“ אשר עד כה עוד לא ראה אור, ועוד חכמים אחרים. ועלינו לשבח לאספת החכ"י השונים אשר באוצר המלך בס"ט פעטרבורג כי על ידיהם נודע לנו שם איש חכם ונבון בחכמת ההנדסה בכלל ובמלאכת מעשה האסמראליאב עם כלי הצפיחה שלו (ראה להלן) ושמושם בפרט, הלא הוא רבנו הגעלה הר"ם כומפינו ז"ל, אשר על דברת ספרו נגיד בזה דברים אחרים.

ואלה דברי הר"ם ז"ל בהקדמתו למאמרו „תקן כלי הנחשת“: „אמר מרדכי בר' אליעזר כומפינו יעמ"ש, לפי שהחכמות הלמודיות הם אמצעיות בין הפעיות והאלהיות, והאמצעי הוא חבר לשתי הקצוות כאשר התבאר בחכמת הפלסופיה, א"כ כל מי שיתעסק בחכמות הלמודיות והיה לו תעלת גם בטבעיות והאלהיות, והחכמות הלמודיות יחלקו לר' חלקים והם: המספר והתשברת ותכונת הגלגל וחכמת הנעימות הנקראה מוסיקה, והנה „המספר והתשברת לא יעיינו בחמר מעויין ואם לא יתמלכו מחמר, ועוד כי החכלית שלהם היא חכמת התכונה כי כל מופתיה הם תשבורתיים ומחכמת המספר ואם הם גם „בעד עצמם, והתכלית היא יותר משוכחת משאר הסבות, וחכמת הנעימות נושאם הם „הקולות, והנה הם מקרה ונושאייהם מקרה והם מקרה על המקרה, או עם חכמת התכונה „תעין בתנועות אשר נושאייהם הם הגרמים השמימים אשר לא יקבלו השנוי כלל חוץ ההעתק „ממצב למצב, לכן ראוי לכל משכיל בו יותר משאר הלמודיות, ועוד כי המתעסק בחכמת התכונה בהכרח ישתדל להקדימו בעסק המספר והתשברת כי כל מופתיו ספר בְּגִמְטָרִים כמה „תשבורתיים ומחכמת המספר, וא"כ תהיה החכמה הזאת גורמת לאדם להתעסק גם בשאר „הלמודיות, ועל זה ראוי לכל משכיל לשום מצתו אל החכמה הזאת להתבונן בה, ומפני „שהחכמה הזאת השתדלו הראשונים למצאה בכלים מתחלפים, והיה הכלי הנכבד יותר „מכלם הוא הנקרא אֶצְמְרוּלָב ובשמושו חבר החכם אבן עזרא ז"ל ספר נכבד הנקרא „ספר כרי הנחשת“ ובאר בו איך ימצא האדם בו תפצו, אולם בתקונו לא ראיתי לשום „חכם מבני עמנו אשר חבר ספר מורה איך יתוקן הכלי הזה הנכבד, עד שראיתי גם בספר „אשר חבר החכם ר' יעקב בן מכיר החרר' (בכ"י כתוב החרכי) ז"ל אשר קרא שמו „רבע ישראל“ כי כתב שהאומנים היודעים לתקן כלי הנחשת הם נמצאים בקצוות „הארץ, מפני זה מלאני לבי לעשות זה הספר לבאר איך יתוקן הכלי הנכבד הזה כדי שיהיה „נמצא בבני עמנו ולא יכלו בקצוות הארץ לבקשו, והנה גם בשמש הכלי הזה יש דברים „שהוכיר החכם אבן עזרא והזכירם לבד ולא נתן דרך איך ימצאם מבקשם, ואני אזכירם

ההנדסה היה החכם „סעריללא“ הנ"ל אשר חבר ספרים רבים בענין זה. אחריו החרו תחזיקו להועיל גם החכמים וואסקע, מארלע וביחוד בן ארצנו החכם הנכבד האקאדעמיק דארן אשר זה מקרוב הוציא לאור מחברת שלמה ע"ד כל כלי התכונה והמכונות חשונות אצל הערביאים. החכם הערבי הזה הולך ומונה שם עד ארבעה ושבעים כלים שונים.

פה ואתן דרך איך ישמשו בם, ואם אין זה כונת זה הספר אולי כונתי לעשות זה, ומפני שיהיה הכלי הזה נמצא בשלימות לבני עמנו הן בידיעת שמושו והן בידיעת תקונו, ובידיעת שמושו לא אכתוב רק שהניח הח' הראב"ע מה שהזכיר הוא לא אשיב אני לזכור דבר מהם, אבל החפץ למלאות ידו יסמך עליו ז"ל, אולם בידיעת תקונו אתן כל הדרך, הצריכה לדעת אותה את אשר ירצה לתקנו כי לא בא בידי ספר קודם מזה אשר חברו שם אחד מבני עמנו, ואם הוא אפשר שיהיה ר"ל שקדמני אחר אמנם אני לא ראיתיו, ומהאל יתברך אשר לו היכולת אשאל עוד, וכו'".

ובכן נראה אפוא ונחזה כי המאמר הזה הוא — לפי דעת המחבר — הראשון במינו. והנה אף אם אמנם כי כבר היו לעולמים מאמרים כאלה עד זמן המחבר הזה בשפת עבר, אך יען כי הוא לא ראה הנה נאלץ לחבר מאמרו ע"פ יסודי הלמודים שקנה בתקון המכונה בעצמו או לפי חקירות מהנדסים אחרים, כנראה מדברי הקדמתו. אולם איך שיהיה נאמר כי "מאמר תקון כלי הנחשת" להרמ"ך יחשב לכל באורי כלי האסטראליאב שחברו בשנות מאות הבינים אשר הקירחם העיונית שמה עליה לב כל חכמי ארופא גם עד היום⁽²⁾, ולכן מוכשר מאמר הרמ"ך לצאת לאור כמאמר הר אב"ע ז"ל. — בסוף הספר הואיל המחבר לתת שאלות ומשלים להתרגל בשמוש הכלי והתאמץ לבאר התרותיו ע"י ציורים הנמצאים בפנים הספר.

4) מאמר תקון כלי הצפיחה.

כ"י 353. המצאת כלי הצפיחה — והוא מין מכונה תוכנית קטנה בתמונת עגול, אשר תכליתו הוא אצל הערביאים למדוד בריוק מדת הרוחב ותנועת ככבי הלכת עם מסלוליהם השונים, מתיחשת — לפי הצורך — להתוכן הערבי אבו יצחק בן אלוראקאלא מאנדאלוויה אשר חי במאה ה"א לספיהנ"י, ולפ"ו נקראת המכונה בעצמה בשם "צפיחה אלוראקאלא". החכם הזה באר את המצאתו בשפת ערב במאמר מיוחד הנמצא בכמה בתי עקר ספרים בארופא וגם בהעתקה לאטינית בפאריז⁽¹⁾. ההעתקה העברית. מן המאמר הזה נמצאה נ"כ בכמה בתי אוצרות הספרים במקומות אחרים וגם בארצנו היתה גנוזה באוצר ספרי המלך⁽²⁾. ובכדי שנדע על מה זה התעורר רבנו הרמ"ך לחבר מאמר חדש לתקן כלי הצפיחה, נביא פה דברי הקדמתו בעצם קצתם.

ואלה דבריו: "ברוך רחמנא דסעיין מה שאמר ועד כען. אמר מדרכי בן אליעזר כומטייאנו יעמ"ש: בחיות שהבלי הנקרא צפיחה אשר חברו אבו יצחק בן אלוראקאלא היה נמצא בירדנו והיינו משתמשים בו כפי מה שהורה לנו בפירושו, מחבר זה הכלי, ואחרי ימים בא השופט הגדול קדרי אלשקאר ומפרו לו האנשים איך הכלי הנזכר נמצא אתנו ובקש אותו ממנו בבקשה ונתנו אותו לו בחשבנו כי ימצא בזה הגליל כלי אחר כזה ויגיע בידינו, ואחר שנעדר ממנו זה הכלי בקשנו בכל זה הגליל, למצוא ולא מצאנו עד ששלחנו אנרת במקומות קרובות לזה הגליל סביבותנו לבקש בעדנו

⁽²⁾ עד שנת 1844 היו ידועים בארופא רק מ' אסטראליאבים לפי תקון הערביאים, והמה נחשבים במאמר הח' דארן, ולמן העת החיה הביאו מארץ חקם עוד איוו אסטראליאבים אחרים (תח' דארן) חולך ומונת אותם עד ששה ועשרים במספר) חכמואים ע"י החכמים פעריללא, וואפקע, מארלע ואחרים. האסטראליאב היותר עתיק נמצא כעת בפאריז והוא נחקן בשנת 912 לספיהנ"י בשביל בן הכלוף מוקטאפי. ביללאג'י. ממספר חכ"י כלים הג'ל נמצאים ברוסיה רק שמונה חכמואים באר חישב ע"י החכם דארן.

⁽¹⁾ באוצר ספרי המלך 7195. שם נמצאה גם, הצפיחה" בעצמה שנעשית בסעוילי בשנת 616 לספירת המחשבים (1218).

⁽²⁾ נקראה בשם: "אנרת המעשה בלוח הנקרא צפיחה לאבן יצחק בן אלוראקאלא", 352.

קצת מהחברים אהובינו למצוא הבלי הזה ולא מצאנוהו, וכאשר ראה כי כן הענין התלמיד היקר ר' מנחם³ בקש ממני בבקשה גדולה ותאווה רבה לעשות לו באור להודיע איך יתוקן זה הבלי, כדי שיתקן כלי להיותו נמצא אתו כבראשונה כי אין בפירוש שחבר מחברו, או ראה מזה הענין כלל שלא ידע האדם משפט איך יתוקן, והייתי (כב"י: ואמיתי) אזני אל דבריו וסרתי אל מאמריו כדי להועילו איך יתקנהו החפץ לתקנו, ונשענתי על המורד בשעלו מים ושמים בורת תכן ובו אעזר.

סתוך הדברים האלה נוכל בנקל לראות את ממדת המחבר בספרו זה וחזן ערך הספר, ועליהם אין להוסיף; מהם נראה ג"כ כי בכלי הצפיחה להתוכן אלוארקאלא השתמשו בחצי מאה המ"ו השניה כל חכמי טורקיא כמחמדים כיהודים והוא היה אצלם ביקר המציאות; וכן נראה מדברי ההקדמה שרבנו הר"ם הופיע או לעזר לבני עמו הצמאים לחכמה, וכי המאמר הזה חבר על ידו ע"פ בקשת אחד מתלמידיו—ואולי מהקראים.

(5) מאמר תקון כלי השעות.

כ"י 361 א. המאמר הזה הוא בעין "נוסף" להמאמר "תקון כלי הנחשת". המחבר בעצמו מודיע אותנו את הסבה העקרית אשר הניעה אותו לכתוב את המאמר הזה, וזה דבריו בהקדמתו לספר זה: "אמר מרדכי: ראיתי לחבר עם זה הספר תורת תקון כלי השעות, השני מינים, האחד הנעשה עם רבוע העגול והשני שנעשה עם הצל ההפוך, מפני שראיתי אנשי הזמן והשרים חושקים להיות הכלים האלה נמצאים אתם לדעת השעות ואין איש יודע לתקן מבלי שיראה כלי אתה ראשונה אחרי יתקן כמוהו, ואם יקרה שיפסדו הכל לא ימצא, אמן לתקן אתה כבראשונה כי אם בצער גדול להשתדל עליו שנה אחת שלמה להביט בכל שעה ושעה את מקום הבאת השמש ולסמן אותם וגם לא יוכל בהמצאו על מרחב אחר לעשות כלי משמש בזולת המרחב ההוא וגם זה יהיה בפועל ואף אם לא יורח השמש מפני שהסתירוהו עננים, מפני זה ראיתי להודיע את מלאכת תקונם בזה הספר לתקנם כל מי שירצה, בין אם יורח השמש בין אם לא יורח בין שיהיה גדלם גדול ובין שיהיה קטון, בין שתעשה על אופקך ובין בהיותך באופקך שתעשה על אופק אחר, בין אם יהיה נמצא בידך כלי אחר ובין אם לא יהיה נמצא."

אחרי שהודיע הרמ"ך את ממדת ספרו וחכמתו האיל לבאר באר היטב את הענין הזה אשר הוא מדבר בו נכבדות—ע"פ משלים רבים וציורים הנמצאים בפנים הספר.

(6) ספר פירוש על התורה⁴.

כ"י על ניר ועל קלף באותיות מרובעות 51 א. —באור ספרי כתבי הקדש האוצרים בקרבם שכיות כל חמדת שפתנו הקדושה, חקי אמונתנו ואשדנתנו הנותנת חיים ואור—היה מהראוי מאז מעולם להיותו אצלנו אבן הראשה לכל החכמות והמדעים. ובאמת נראה כי אבן הפינה אשר ירו סופרי דברי הימים בספרות ישראל, הוא "באור ספרי הקדש"; כן בטשנה ובאגדת חז"ל כבר ספונים וסמונים ראשי הבחינות בבאורי הכתובים—אם

³ כבר מאד לחרוץ משפט: האם היה תלמיד הזה רב"א או קראי? לפי דעת אב"ן רש"י היה קראי."

⁴ עצם השם של הספר הות נעלם מאתנו. החכם ד"ר רוסבי בספרו, היסטוריה של ווארמערבוך⁵ כנהו בשם, כתר תורה, אך מן הכתביד שכירנו שאין שער צמוד עליו לא נוכל לדעת ברור מה שמו שנקרא לו. ברשימת הכ"י לאב"ן רש"י ה' הנמצאה באוצר ספריהמלך מכונה הבאור הזה בשם כליל יופי והפראפסאר אבא בארגעס כנהו בשם "כלילת יופי", אך לפי חזרונה מיוסד קריאת שם זה האחרון על ראשית שירת המחבר בהקדמתו לבאורו זה המתחיל: "זה ספר כליל יופי וחכמה רבה". .. אולם ע"פ יסוד אחר נוכל לשער בנפשנו כי שם הספר נקרא גם לקח טוב כמו שנמצא בספר "שש כנפים": ולכן אתמה מחכמם ר' מרדכי כוטינו בלקחו הגדול אשר בהב'...

כי עקר הכונת הבאורים האלה היא בדרך משל ומליצה. כדברים האלה נוכל להגיד גם בנוגע להסדר שיש והילקושים המבארים דברי תורתנו הקדושה נ"ב בחדות ומשלים, ובכל זאת יצהירו בין שורותיהם אבני חן ובאורים נכונים, נכבדים ויקרים בבאורי כתבי הקדש גם בימינו אלה. אחריהם הופיעו מבארים ומפרשים רבים אשר נפלנו לארבע פלגות בעין חלוקת הבאורים לארבעה סוגים ידועים: "פשמ", "רמו", "דרוש", "סד" המכונים אצל המקובלים בשם משוחף, פ"ר"ס; ומבלי להכביר אמרים על דבר כל אפני באורי ישראל ומחבריהם, אזכיר בזה רק את המבארים היותר מצוינים במקצוע זה—מבלי שנבדיל בין מבאר בסוג זה למבאר בסוג אחר. מהם הצמינו: הגאון הגדול והמנהל בית מדרש החכמה בעיר צור (אשר בבבל), ה"ה רבנו סעדיה אלפייאום (בשנות 892—942) אשר בהעתקתו כתבי הקדש לשפת ערב הואיל להוסיף אליה גם באור נכון; אחריו הופיע הנשר הגדול ומבאר הנפלא ר' שלמה בן יצחק (בשנות 1039—1105) הנודע בפי כל בשם רש"י ו"ל; הפלוסוף הנודע ר' אברהם בן עזרא (הראב"ע ו"ל); ר' משה בן נחמן הגרונדי—הוא הרמב"ן ו"ל (בשנות 1195—1270); ר' חנחום הירושלמי (בשנות 1265—1280) אשר חבר באור גדול בשפת ערב בשם כתאב אלביאן; ר' לוי בן גרשם (רלב"ג) בעהמ"ח ספר "מלחמות ה'"; דון יצחק אברבנאל (בשנות 1437—1509) ועוד חכמים סחכמים אחרים אשר הוהירו כוהר הרקיע בברם ישראל. אליהם יחשבו נ"ב חכמי הבאורים אשר למדו בבתי מדרש בצרפת, באשכנז ואיטליא, הלא הם: ר' יוסף קארו ור' שמואל בן מאיר—רשב"ם (שניהם בערך 1100—1160), ר' יוסף בכור-שור (ערך 1170), ר' דוד קמחי—רד"ק (במאה ה"ג), ועוד חכמים אחרים.

מקצור פְּרָשַׁת שמות חכמי ישראל האלה שהבאנו פה, נראה כבראי מלמש כי ענין באור תורתנו הקדושה כבר התפתח בספרות ישראל על אופן מאד נעלה עוד מרם הופיע הרמ"ך; וא"כ אפוא נשאל בעל כרחנו: מה חדש לנו הרמ"ך בבאורו החדש? ע"ז נתאמץ להשיב תשובה נמרצה בדברים קצרים ומעטים!

בשיטתו עין על באור הרמ"ך הגדול ומרבה להכיל, אשר מטרתו העקרית היא לשום לפני הקוראים משפטי תורתנו הקדושה ע"פ תקרי הלשון ודרך הפילוסופיא, הנה לא נשגה בשפטנו כי המחבר העמים עליו עבודתו זאת בעלתו על רום שמי ידיעת הענין אשר לפניו ובהכינו חסן ידיעות שונות בכל ענפי המדעים אשר ערך ויחש להם עם כתבי הקדש; כן נראה כי בקרבו אל מלאכת הקדש לבאר הבתובים הביא בידו הכנות רבות ונחוצות מכל ענפי החכמות והמדעים לפי מצבם במאה ה"ו וכי למד גם את ספרות ענינו על בוריה בעברו על פני כל ספרי ההולכים לפניו אשר עברו עבודתם בשדה חכמת ישראל—ביהודים בקראים, כידוע לידעי ענין ודבר⁽²⁾. ובכן נראה בעליל כי נוכל לקות מרבנו המבאר שיעלה

⁽²⁾ ע"פ הרשימה הנמצאת בסוף ספר הפירוש להרמ"ך נראה כי נשלמה כתיבת הספר ביום י"ג אב ה"א ר"ך (1460); והשלימו מחבר ביום שלשה עשר לילח אב שנת חמשת אלפים ומאתים ועשרים ליצירה ושם סימן ה' כ' ר' נא למי התחמתי... הספר הזה נעתק מישן לחדש ביום י"ד טבת הרל"ח (1478) ע"י ר' שבתי בן משה מאי קרטי לכבוד הקראי הנאור ר' משה מצורדי, כמו שכתוב ברף האחרון של הספר: "ויחס הספר הזה על ידי שבתי בכ"ר משה ו"ל מאי קרטי ביום ארבעה עשר לחדש הרביעי שנת חמשת אלפים ומאתים ושמונת ושלשים וכתבתיו פה בעיר קוסטנדינא לכ"ר משה מצורדי וקבלתי הפרעון משלם וחשם יוכחו לחנות בו הוא וזרעו עד כוף כל חדורות ויקיים עליו מקרא שכתוב ולא ימוש וכו'". חברת אחת מן הבאור הזה הנמצא באוצר הספרים בפארו נעתק בשנת הרל"ט (1479) והוא בכללות י"ט שנה אחרי חבור הספר ע"י מחברו ונמכר לר' אליהו ב"ר יצחק הויז ע"פ הדברים האלה. נשלם ות הספר בכ"ב יום לירח שנת הרל"ט ליצירה על ידי

על רום המעלה ושעשים את מושבו מעל כל המבארים שקדמוהו במלאותו את המגרעות ובשכללו את ספרו כלול בכל ענינו; ובאמת נראה כי בבלע הרמ"ך בספרו פני הלוח הלוח על כל ספרי המבארים שקדמוהו יעקם לתושיה ויכלת בידו להעזר על ידיהם בתוצאות מלאכתו. כל תלמודים השונים אשר הביאו במשפט המבארים כחבי הקדש לא היו מוזרים להרמ"ך, אבל—לפי דעתו—אין אחד מהם שיעצור כח לעמוד בפני הבקרת התרועה ואין אחד מכל המשפטים השונים שיישר בעיניו.

ואלה דברי הרמ"ך בסוף הקדמתו לפירושו על התורה... „ולפי אלה ענינים (שאמרת) „הוצרכו דברי תורה אל פירושים שונים ורבו עליהם המפרשים, מהם מבארי דחיבות „והמאמרים הקשים, כפי דרך הדקדוק מבלתי מלאכת ההגיון, ומהם מבארים המאמרים כפי „המקובל בחזיון, מהם סרו אל דרך הדרש כי הפשט מהם שרש, ומהם חשבן „כי כל התורה סודות ומתרים והכתוב כל נסתר בחדרים, ומהם דרכיבו מאלה „בפירושים, ומהם חשבו שכל הכתוב הוא כפשוטו באשר הוא שם, וכל אלה השתתפו „בשני הענינים האלה והם אמרו שקצרו בדבריהם ולא יצאו מכונת הכתוב לפי דעתם בכל „אשר מללו, ואם שהאריכו ויצאו מסבון הכתוב לפי דעתם כדי לעשות קופץ גדול ואיש „ברעהו יתתלו, וכראות אני מרדכי בן אליעזר כומטיני הקוסטנדיני את העטופים „אשר בהם אנשי חסד נאמנים, ולא יכלו לברור דברי צדיקים מדברי האספסוף, וימרו על „ים בים סוף, הערתני רוחי לבאר הכתוב בדרך הנטונה האמתית והיה הבאור הזה נשרש „על פי מלאכת הדקדוק ומכון על פי מלאכת ההגיון, יושב בסתר עליון, ובמקום אשר לך „סוד מהחכמה המכיעת ארמיונו, וכי ארגיעה אריצנו, וכן במקומות אשר יהיה אליו צורך „מחכמת המולות אבארנו, ובחכמת המספר יסבבנו, וחכמת הפדות לא תסור ממנו „ובחכמת אלהות איסוד סודותיו, ממנו תהיין קרנותיו, וכל אחד במקום הראוי לו יוכר, בחלו „נרו על ראש הפסוקים ויהיו בו מוצקים, ומדרך הפשט לא אוזן, כי הוא רק גבור ועוז „ולא אסיר פעם למי שיהיה, כי ידעתי כי לא יהיה הנושא פנים בתורה, כי מהשם לא ירא „מלבד אם הפירוש אשר יראה, שהוא זולת הפשט בא בקבלה, או יהיה לו סגולה, וגם בזה „אזכיר את הפשט תחלה כי הוא יסוד המעלה. וכן אם הוא הפך שקול הדעת „אז ידל כחו ויהיה למגרעת, ונבארהו באור אשר יקבלו השכל הדעה, ובו נבין „שמועה, ואשים נכח עיני את דברי נבונים אשר קדמוני ופרשו גם הם, ואקרא את דבריהם „ומהם לא אביט יתר רק במאמרי החכם ר' אברהם עזרא כי הוא הפותח וראש למפרשים „אשר הלכו על דרך הפשט, וצף על ראשם ועל דבריהם שט, וכאשר יסבימו דבריו עם „האמת והגבון, יחדיו נמתיק סוד כירה יכון, ובאשר יראה לנו שתפש דרך אחרת, נפנה על „ימין או על שמאל ברוח עוברת, ומה' אשר הוא דר בערבות, אשאל להייתו עם פי „בכתיבות, ויתן עזר לבן ארץ עזר בשאלות ותשובות, להיות כואב ערבות, ויצילו ממחשבות „הכוזבות, וכו'... „

מתוך הדברים האלה אשר יצאו מפי המחבר בעצמו נחזה לנו בכירור גמור תכונת ספרו, תכנון ומטרתו; אולם על איזה אופן פתח חידתו הנשגבה, עד כמה הגיעה ידו להקים את כל הענינים הדרושים הנזכרים למעלה ומה תאר יחוסו אל החכמים שקדמוהו ?? ע"ז נשוב להתבונן עתה ונתאמץ גם בזה להשיב דבר דבור על אפניו ובדרך קצרה מאד!

חכמת הדקדוק והקרי הלשון בכתבי הקדש פנימה כבר התפתחו בשנות מאה הש"ץ

אני הכותב ר' יוסף נ' שם טוב הספרדי תלמידו של ח"ה מורי ורבי המחבר הספר הזה הנזכר בחתימתו... מ' לאדר הרמ"ג... מכר זה החבור במאה וארבעה לבנים לת ר אליהו בשייצי"...

על אופן מאד נעלה. המדקדקים הנודעים בבני עמנו ר' יהודה אבן כורש (בסוף המאה התשיעית), רבנו סעדיה גאון (892—942), אבו סאל דונש אבן תמים (900—960), מנחם בן סרוק (910—970), דונש בן לברט (920—980), ר' יהודה בן רוד אבן חיוג (990—1010), ר' יהודה בן בלעם (1070—1100) והגדול מהם ר' יונה אבן גאנאח, וכן רש"י, הראב"ע, הרד"ק ועוד חכמים מפארים אחרים כבר העלו ידיעת שפת קדשנו עד סרום קצה, ולפי לא נשאר לרבנו כוסטינו בלתי אם לחרור בעין חודרת בכל ספרי הדקדוק שקדמוהו להיותם לו ליסוד מוסד לבנות ספרו על ראשים נאמנים בחכמת הדקדוק וחקרי הלשון; ובאמת הצליח חפצו בידו להקים הדבר על תלו באופן היותר טוב ומועיל. ואם אמנם כי אין כל חדש בחקי הדקדוק להרב כוסטינו אשר נאמר עליו כי הוא זה אשר לא שערוהו חכמי הדקדוק ההולכים לפניו, אך לעצת זה נראה כי לא הניח כל דבר קשה היוצא מכללי הדקדוק ודורש באור נכון ולא עבר בעינים עצומות על כל סלף דקדוקי מבלי לבארו באר היטב ולהסיר ממנו חרוליו. ואין לנו כי אם להעיק עינינו בבמה מקומות כאלה הבאים בחלק הראשון מספר „בראשית“ וידענו ונוכחנו כי המחבר התאמץ בכל עז לעשות העקב למישור, ולבאר כל ענין בקצן כגדול בארץ קצר וברור. מן המדקדקים העתיקים הוא מוכיר לפעמים את החכמים הנזכרים: ר' יהודה, ר' יונה ורד"ק ועליהם את רבו הנכבד הראב"ע ז"ל.

אולם עיקר התהלה והתפארת אשר יאתה לעמל כפי הרמ"ך הוא כי לפי דברי הקדמת: המבאים למעלה הביא בידו חסן ישועות חכמה ודעת למערכת באורו הנעלה—מכל ענפי המדעים, כמו: מפילוסופיא, מהגדה, מתכונה, מחכמת הרפואה וגם מחכמת החזיון בככבים (אסטראלאגיע); וגם בענין זה נפלה מעשהו מאד! כי בכל מקום שהוא מבאר איזה מאמר הנוגע בענינו לאחת מן החכמות הנזכרות הוא מתהפך בחתבולותיו מבלי הניח מקום הדורש באור נכון, מבלי לבארו באר היטב כיד השכל הישר הטובה עליו. ד"מ בנשאו מדברותיו ע"ד המלאכים אשר נגלו לאברהם אע"ה (בראשית י"ח) ברמות שלשת אנשים, הוא מבאר שמת היהודים בחקרי דעת אלהים ותורתו; בכברו ע"ד הקאות אלהים אל משה מתוך הסנה (שמות ג') הוא מעריך לפנינו שמה פילוסופית קצרה ע"ד אלהים והשגחתו בעקריה הראשים; בדברי הכתוב: „כי אני ה' רפאך“ (שמות ט"ו) היא מבאר לנו תורת חקת רפאות נפש האדם בעל גוף ונישמה; בדברו ע"ד „האורים ותומים“ הוא מודיע להקוראים חכמת החזיון בככבים, באור ככבי השמים וכסיליהם ועוד חזיונות נפלאים בטבע הבריאה, וכדומה. ואם אמנם כי ענינים נספחים כאלה יוצאים לפעמים להלאה מגבול הענין אשר הוא עוסק בו, אך נכבדים המה מאד בעיני הקורא העברי אשר כל החכמות הנזכרות ועוד חכמות רבות אשר לא כתובות פה מזויות לו. בספר הזה הקדוש להרמ"ך ימצא הקורא במקום אחד את כל אשר היה צריך לחפש בספרים רבים ישנים גם חדשים בעתותי הרמ"ך. ובכן נראה אפוא כי באור רבנו נכבד מאד בענינו להיותו כלי שלם ומחויק את כל הידיעות הנשגבות אשר משלו כמו חכמי המאה ה"ז.

אחרי הדברים האלה נוכל לשפוט בצדק כי נפש רבנו לא דבקה בבאורו אחר תורת הקבלה וגם בדרך משל ומליצה לא הלך כמו שהאחרים במ רבים וכן שלמים שקדמוהו; ואם אמנם כי לעתים רחוקות היא פונה גם לבאורי מדרשים אך גם אז הוא מראה אליהם כלאחר יד. הכלל כי היסוד אשר עליו נשענו עמדי באורו הוא רק שכלו הישר הבלתי מכוסה בערפלי המדות והרמזים והחזיונות שהם למעלה מהטבע. בכל מלה הוא ראה כל מה שיש בה; על כל דבר הוא מביט בעין ישרה, — ולפיכך יחשב באורו לכל ספרי הזכרונות הנבחרים בספרות ישראל בעיני הבאורים.

אולם בנוגע להחכמים אשר הרמ"ך חולק עליהם או מודה לדבריהם, הם אלו :
 פורבנים הוא מוכיר: את רב סעדיה גאון, את הגאון ר' מבשר הלוי (והוא הוא
 במח הגביר לנאון ע"פ השתדלותו של ר' דוד בן זכאי בר פלוגתיה של ר' סעדיה³), —
 את המדקדקים הר"י חיוג והר"י אבן גאנאח, — את ר' שמואל הנשיא, את
 הראב"ע, רש"י, קסחי (האב ובנו), הרמב"ם, הרמב"ן, את ר' אברהם
 האי קרימי⁴, את ר' משה היוני או קפוצמו ור' שלמה שרבי-מזהב; מחכמי
 הקראים הוא מוכיר רק: את ר' יהודה הפרסי (ממאה הח'), את סהל (הוא סהל בן
 מצליח ממאה ה'), את ר' אהרן בן יוסף (מחצי מאה ה"ג השניה), את ר' אהרן
 בן אליהו (בראשית מאה ה"ד), את ר' אברהם בן שמחה הספרדי (אשר חי
 במאה ה')⁵ ואת הפראפאנאנדיסט ר' משה הכהני⁶ אשר חי בראשית מאה ה"ב.
 ע"ד כל החכמים הנזכרים האלה הגה רבנו הרמ"ך את דעתו על פנים שונים,
 ובערכו את דעותיהם זאת לעמדת זאת אשר וקים לרוב את דעות הגאון ר' סעדיה, רש"י
 והראב"ע, ובתוך דבריו קב לפעמים את ריב הגאון והצדיקו מתואנות הראב"ע דל,
 ולפעמים הוא מאשר ומקים את התואנות האלה, אולם על הספרדי ועל ר' משה היוני
 הוא חולק כמעט לעולם. בכל דבריו הוא נושא את פני הרמב"ם דל ביראת הכבוד,
 אך בכלל איננו נושא פני כל חכם אף אם הוא גדול ממנו, אולם להקראים הוא נושא פניו
 בראוי. בכל מקום שהענין נוגע לאיוו יסודי-הדת או לפרקים בלתי טובים בנוגע להבנת
 עצם דברי-ספרי-הקודש על פנים שונים איננו מניח דבר מכלל הוכיח ע"ז את סלף יריבי-
 הרבנים⁷; ובפרטות הוא מבקש תואנה על דעות ר' אהרן בן יוסף ור' אהרן בן
 אליהו וחולק עליהם, וגם בזה לא נקעה אותו רעיון דתי המטה לפעמים לב איש אחרי
 דיפערענציוזם, כי אם הרעיון המדומה הנראה לו לרעיון נכון בדעותיו השונות אשר
 החליט, ואם אמנם כי כבר ראינו את כל הכבוד הגדול אשר פור. הרמ"ך לחכמי הקראים,
 אך במאמרים הבאים נתפלא עוד יותר לראות איך התמכר לאהבת הקראים בלב ונפש חפצה.
 ובכדי שיראה הקורא תכונת הרמ"ך וגדלו בפירושו על התורה תגנו להביא בזה
 מבחר מליצותיו ושיריו הנשגבים בראש ובסוף כל פרשה ומעט מראשית דברי הקדמתו:

(ראש הקדמה)	„מבטח חכמים וכל	אנשי בריחך.
	„ראה ראה נא עני	בן בן אמתך
	„דעתי במחשך ואך	כי אם מקורך
	„כלה לבבי לך	תאיר באורך
	„יהי כי כך אבטחה	לפרוש דברך
	„חן זה קדוש יעקב	אמצא בעיניך
„זה ספר כליל יפי וחכמה רבה	כי תהגיון והדקדוק בקרבה	
„ועל פיהם מפורש והיא הסבה	ללכת בדרכי ישר בלי דפי ורבה	

³ ראה גרעטן, געשיכטע דער יודען, באנד V, צד 299.

⁴ הוא בעהמ"ח ס', שפת אמת הנמצא בב"י באספת פירקאוויטש, 50 26. הוא חי בחצי מאה ת"ר השניה. וראה בס' חוואלסאהן, ע"ד ציוני קברות ישראל בקרים"צ 155, ומאמר תרשי"ם בהכרמלי שנת ג' 7 26.

⁵ המבאר הקראי ר' יעקב בן ראובן הואיל באר לנו דעת הספרדי תוה בתורת הבאורים, וע"ד הכרת מציו ושמו, תספרדי' ראה בחקירת המראפסאר חוואלואחן. צד 70, 71, 73.

⁶ החכם גייבויער מחליט כי הוא הוא ר' משה גיקטיליא.

⁷ במעט כל המקומות אשר בהם התוכח הרמ"ך את הקראים כראים בתולדות הקראים לתח' פיראט.

וַאֲשֶׁרִי אוֹכַל סַפְרָה וְתוֹמֵךְ בָּאֵבָה ,
הָאֵל יִשְׁקִיף מִן הַשָּׁמַיִם מִמַּעֲוֹנוֹ
וַיִּשִׁים עֵינָיו וַיִּשְׁלַח עֹזֶר ,
לְהַרְיֵק וּלְהַשְׁלִים לְהַרְיֵק תְּנִיכִי
עַץ חַיִּים הָיָא לְמַחְזִיקִים בָּהּ ,
וַיְבָרֵךְ מַעֲשֵׂה כּוֹמֵמֵינוּ ,
עַל עֲבָדָיו בֶּן עֲבָדָיו אֲלֵיעֶזֶר ,
לְרִדּוֹף דְּבָרֵי סוּרֵי וּלְקִיִּים מֵאִמֵּר מְרַדְּכִי .

„אמר מרדכי בן אליעזר כוממינו יעם"ש הקסדמיני היוני. להיות שהדבור אשר ידבר
הוא אשר מהתיבות יתחבר, והתיבות תוסדנה מהאותיות, ומן בנויות לתלפיות, אם כן
המר הדבור הקרוב הן התיבות, והרחוק ממנו האותיות המשלבות, והצורה תהיה הסדר
המסדר עד שהחייבנה הגשוא בנושא, או תסירנה אותו ממנו בסריהן, והמסדר המסדר
יהיה הפועל והעושה והמתקן והפוצה, ותכלית כל זה להבין לוולתו כל אשר יחזה, ואם
התכלית לא תגיע לשוא יגע, כי השלש לא תמצאנה רק בעבור זאת תבואינה, וכשהפועל
יותר חשוב ונכבד ראוי להגיע התכלית על היותר שלימות, והכתב הוא סימן על האותיות
אשר בו תהיינה הגויות, הוא תחת פה המדבר בהעדרו מהדבר. ולכן היה ראוי בכל
הספרים להיות דבריהם בלתי פירוש מבוארים, כי בזה הגענו כונת תכלית המחבר וחילום
יגבר, אולם בקשו האחרונים לבאר דברי הראשונים, להיות שהתכמה והשכל וכל אבקת
רוכל היו נמצאים עם הקדמונים, כי היו קרובים אל המעשה ולבבם רחב מאד עמוק מי
ימצאנו, ושכלם נעלם ועין לא תשורנו ... (נמחק מאד) ... ויבוא המפרש להוכיח
ההצעות הנסתרות, ואז תשארנה הידיעות מבוארות, וישבו נגלות בהימן וכלכל, ועוד כי
המדבר פעם יכון להסתיר סוד נעלם ואינו חפץ לסנוע טוב מבעליו, וזה נסנוע אותו מכלם
ויספרנו ברמו בתורות פשט דבריו על ענין אחר, וישימנו כאניות סוחר, ויבוא המפרש
להורות שבוה הלשון יש רמו נסתר וסוד סוכתר, ויבנהו ממקום אחר בשלימות בכלליו,
ובפרטיו על התמימות, וכאשר יעיק בדברים הכתובים בכלליהם ובפרטיהם כי שם הם שבים
ויעזרה גם הענין, ואז ישוב אליו לקנין, אז יבאר הסתום ויגלה התחום, ועוד כי פעמים תחמר
הקדמה אחת להיותה גלויה וישתמש באחת ודיה, והקורא לא ידע והסיר את שמלת שביה,
ויפלא בראות התולדה, ויאמר בתולה עדיה, מי ילד את אלה, ואני ערום ועריה, אם
יולד בן מבלתי איש ואשה, לא אבל תחת חמה יצא חוח ותחת שעורה באשה, ואז יתקן
המפרש חסרונה וישובנה על כנה, בהיותה אליו נאמנה מדברי המחבר כי היא במקום
אחר נצפנת, או מדברי זולתו השולח אמרתו, וישמן אחד מן הפירושים, אשר הוא מקובל
אל הענינים הדרושים, מבלתי שיהיה בכח המפורש, ולא יצא בפועל מהגדרש... וכו'... וכו'.

(לדוגמא מחרוזים שבסוף וראש כל פרשה ופרשה):

„אהלל בראשית
כתמי בראשית
ליוצר בראשית
אשר הוא בראשית

„תולדות נח
כי בם ריח
אמקח קוח
תנחוח .

„את תולדות נח
אשר ואצריח
תרתי ואנוח
אל אל כאורח .

„פרשה לך לך
ואניד מהלךך
אחזה את גדלך
בבואי תחת צלך

„יום נברה ידי ונשלם לך לך אחדך בתם לבב ואגדילך
 „חפתח שפתי כי אני הוא עבדך אלי ופי יגיד תהלתך .
 „אחל סודות ידמו חידות המעמידות אלה תולדות
 „עשר ידות הם נחמדות עולות יורדות שם נצמחות .
 „ככפיר נהם אבן שהם האיש יצחק בן אברהם
 „הבן יעקב קבה יקב שלא יקח בת איש נדהם .
 „עורה לבי חשב על כס כי חבסת אל אין לה קץ
 „רעיוני הישן הקץ על פרשת ויהי מקץ .
 „ידי לקחו טוב ותשורה שער פתחו למצוא עורה
 „רנו שמחה על אל גורא נתן זאת חקת התורה .
 „האל אתחנן כי אתלונן גם אתחנן עת אשחונן
 „לפרש ענן על ראש רענן להיות שאנן ואתחנן" . . .
 וכו' . . . וכו' . . .

(בסוף הספר) : „נשלם וואת הברכה , השלימי מחברו ביום שלשה עשר לירח
 אב בשנת חמשה אלפים ומאתים ועשרים ליצירה ושם סימן ד' ב' ר' נא למי החותמת :

אלהי מה מאד גדלו ורבו חסדך ואין פה לענותם
 נגונותי קטנות הן למולם ואין נערבות על דמותם
 צרתני ברוח ואדמה וכמים ואש אין לחוותם
 משתתני ברוח חן וחיים ואלה מה מאד על העליותם
 רדפתוך לדעת את כבודך בחקרי מעשיך כי עשיתם
 דברך אל לעמך למרפא בשקדם בם כרגע החייתם
 כליל יפי כליל חכמה כליל שם ובו הכל ובו הוא תחנונתם
 ידעתוך בידעי קול דברים אשר שמעו וידעו כי רפאתם
 בואת עמי שפתי גם לשוני הכינותי לשוב את שבותם .
 נפוצים יהיו כי אין מקבץ ונעלמים לבארם עד גלוחם
 אנוש ימיו כמו חציר ואתה משבתני עדי די לערוחתם
 לואת אשר לך אלי ואכף אשר כל משאלות לבי מצאתם
 יקר רוח התימותיו⁽⁸⁾ . . . ער"ה יד ומעולם קראתם
 עשה חשבון חמשת האלפים ומאתים ועשרים הם מנחם
 זמן זה מבריאת היצורים נחשוב כי או אלי בראתם
 רפידתו בירח אב ב"ג בו ובו נשלם ובו שבית שבותם .
 אם ממך ישאל אנוש כי אנה חבר מחבר זה ושם אלינה
 תשוב ותאמר לו אמור אשכנה בעיר מהלה בקושטנדינה
 גם אם שמו יאמר אמור אבינה לו בדרך כי תאמר שמועד הנה .

ובכן נראה אפוא תכונת הרמ"ך וגדלו בבאורו היקר על התורה . אולם כל הדברים

⁽⁸⁾ בכ"י נסחק מאד , —

האלה שאמרנו בנוגע לגדולת הרמ"ך וספרו נוגעים לפי הנראה רק למשפטי הספר החצונים הנראים לעין כל והמשבילים יוכלו לראות גם תכנו הפנימי בעברם על פני כל הספר.

(7) פירוש יסוד מורא מהראב"ע ז"ל.

כ"י 532 א. ר' אברהם בן סאיר אבן עזרא (ראב"ע) נולד בעיר טאלעדא בשנת 1188, וילך בדרך כל הארץ בשנת 1167, האיש הזה הוא איש מופת ונס ופלא מפלאי אלהים הגדולים אשר הפליא עשות בארץ מתחת. כי האיש הזה היה חכם לבב וחכם הרוח, כביר רוח וחוקר לכל תכלית ולתבונתו אין חקר! בבתי נפשו נקבצו באו תעלומות חכמה וחושיה וכל הידיעות והמדעים אשר נודעו מימות עולם עד ימי חיו — הוא היה משורר, מבאר ספרי הקדש, פילוסוף, מהנדס, מדקדק וחוכן, ורוח בינתו קבצה דעות שונות הרחוקות אשה מרעותה כרחוק מזרח ממערב, וידו חלקתה להן בקו את משפט צדקו אם לשבט או לחסר. נגה ברק שכלו ואור חצי תבונתו חדרו בכל חדרי התורה והפילוסופיא, וברוח האמת המתנוססת במשכיות לבבו לא נשא פני כל איש אף אם כנוכה אדונים נבחו, ולא הרר פני כל דעה אף אם דעת קדושים היא. ובכן לא נחפלא אפוא על כל הכבוד והתהלה אשר אצלו לו בני דורו וגם הדורות הבאים אתריו עד כי השאיר אחריו תלמידים רבים, משבילים ומכבדים אותו. להתלמידים המכבדים אותו גם רבנו כוסטנינו יחשב כנודע בשעבר. כבר ראינו בשעבר אופן התמכרות הרמ"ך לאהבת ספרי הראב"ע ז"ל, וכאשר דלה דלה מהם ראשונות ידיעותיו חתר בכל עוז להכין גם תכונתם ומגמתם ולפיהם מצאה ידו לכוון ספריו בהנדסה, בכלי האסטראליאב ובעניני הבאורים. אולם אף כי הרמ"ך ירד לסוף דעתו ולמדיו של מורהו הראב"ע, עכ"ו לא תתמם בחבו רק חפץ לעשותם יותר מבארים גם לוולתו, ואנחנו ידענו רק ארבעת ספרי הראב"ע אשר הרמ"ך הואיל לבארם באר היטב, ושנים מהם מונחים לפנינו באספת כ"י באוצר-ספרי-המלך, והם הם "יסוד מורא" ו"ספר השם". ולא למותר נחשוב להגיד בזה דברים אחרים ע"ד כל אחד מהם.

בספר "יסוד מורא" התאמץ הראב"ע ז"ל לבאר להקוראים באר היטב מפרת והוראת כל תחכים והמשפטים הדתיים לבני ישראל אשר מספרם עולה לתרי"ג, ויחלק אותם לסוגים ידועים לפי רוח הזמן והמקום; העריכם על כנם הראוי להם ויביאם תחת סוג כללי, והוא: "לאהבה וליראה את ה' והצנע לבת עמו" (2). את התקירה הזאת הכריע הרמ"ך לבקרת תרוצה ונמרצה ולבאור השכל.

ואלה דברי הרמ"ך בהקדמתו לפירושו על הספר הזה: אמר מרדכי בר' אליעזר ז"ל, "בהיותי בשביה בארץ נכריה, בעיר אדריאנופול, אשר נמיתי שם אהלי, ראיתי אנשים, חכמים ונבונים, אבות על בנים, רודפי צדק, מבקשי תורה, משיבי מלחמה שערה, חקרים ודורשים הראיות והפרושים כשאלה בענין, ובתשובה כהלכה, מערכה לקראת מערכה, וגם עניני החכמות החיצונית נתנו להם למנות, זה יאמר לה' אני, וזה יקרא הנני, הנני מוכן להשיב לכל שואל אשר לא ידרוך קשתו ושריונו יתעל... (נמחק בכ"י), ויהי כי ארכו לי שש הימים, ויקראו לפני מספר החכמים, וישאו עיניהם ויראו והנה לפניהם ספר אחד מצאו מחבורי החכם ר' אברהם בן עזרא, ושמו יסוד מורא.

(1) שני כ"י מן הספר הזה נמצאים באוצר הספרים לחת' די רומי 556, 31-36.

(2) ואלת דבריו: "ובסוף הספר ארמו לך הסוד הוא שירע שהשם אחד ואין חיות לחיות רק שידבק בן יסוד כל חכמה כי השם לבדו בורא הכל ויורע חלקי הכל בדרך כל כי החלקים מיתנים וגשמת האדם לבדו כאשר נתנה היא כלוח מוכן לכתוב עליה ובהכתב על זה הלוח מכתב אלהים שהיא דעת הנכללים בגולדים... וכו' " (יסוד מורא פרק י').

„וכראותם אותם (אותו) מדבר ברמזים, בדברי הנביאים והחזוים, וגם בענייני החכמות נישא אלומות וקשר לשינו קשר להביא וגלוי מצפוני עמוק וענינו בקשו ממני לבאר זה הספר, ובפרט התלמיד החשוב ר' יוסף (רביצ'י) הנותן אמרי שפר, הפצירני מאד לעשות „זה ולרוב אהבתו נדרשנו ולבקשתו נחזה, ואם הבנתו עמוקה משאול ואיך נשאו ונוה „ברתנו ברית עם מות ואת שאול עשינו חזה, לשאוב מים בששון ולא יקראני אסון, ובמוצאי „דבר אשר כונתו על סוד אסתורנו, ומסבב סבות להראות פתח השער כי שיבננו הראוי לו „וידענו, וכל זה אחר במחוני וסברי להיות אלהי אבי בעורי והוא יהיה עם פי ויורנו את אשר „אעשה ככתב גל על ה' דרכיך במח עליו והוא יעשה“ —

אולם הרמ"ך לא מצא דיו בספרו להסתפק בבאור פשוט על ספר הראב"ע ולהציב לו גבולות על הבקרת הפשיטה, אך מצא את לבבו להכניס לבאורו גם יסודים חדשים רבים אשר נעברו על ידו או מה שלקח מספרי חכמי יון וערב. ד"ם בנשאו מדברותיו ע"ד הנפש, הוא מביא דעות שונות ע"ד הענין הזה מהחכמים אריסטוטלס, אלכסנדר מאפראדיזי, אבן-חאמר אלגזלי (אשר חי בשנות 1058—1111), אבן-בעקער אבן אל-סאיג אבן-באג (אשר מת בשנת 1138), אבן-בעקער אבן מאפיל (אשר מת בשנת 1185) מספרו היקר „האי-אבן-יקדן“, אבן-רשר (אשר חי בשנות 1126—1198) במאמרו „ע"ד" אפשרות הרבקות שכלנו הנשמי עם הכללי" (8), ועוד אחרים. בלעדי זאת הוא מביא ג"כ דברים רבים מספר הרפואה להחכם „קין אבן סיני" (980—1037), מבאורי החכם „מאשטרי ויראלי" (4) לספרי החכם אוררא עם וכדומה. מכל הדברים האלה נוכח לדעת כי הרמ"ך קרא ושנה ספרים רבים וכי הוא לא היה מבאר פשוט לספרי הראב"ע, רק גם הוא ירד לעומק ההלכות והענינים שכתב בהם הראב"ע ו"ל. רבנו הרמ"ך הפליא עשות חיל בכל החכמות בזמנו עד כי מצאה ידו למלאות את כל המגרעות שנשארו בספרי הראב"ע.

8) פירוש לספר השם מדראב"ע ז"ל.

כ"י 533 א שנכתב מישן לחדש בשנת 1552 ע"י „ר' משה בן יוסף" כנראה מן הרשימה הזאת: „הם פירוש ספר השם בעזרת השם ראש חדש השי"ב ליצירה השלמי פירוש ס' השם שחבר החכם הראב"ע ופירשו החכם השלם ר' מרדכי ז"ל אני משה בכ"ר משה הישיש זצ"ל“... הכ"י הזה נמצא גם בבבליאטיקי להחכם די רומי 55612 א.

ידוע כי בשפתנו הקדושה נמצאים שמות נרדפים רבים להבנת שם „ה', והם: „אלהי“, „יהי“, „שדי“ ועוד אחרים; אולם השם היותר קדוש ונשגב מכל השמות הוא השם: „הוי“, הממלל רוממות האחדות וכוללות הכל בה'. לפי הנראה היה השם הקדוש הזה נסתר ונעלם מדורות קדומים, אשר לרוב קדושתו אסרו לבטא אותו בשפתים וע"כ נתחלף במקרא במלת: „אדני“, או במלת „השם“ (5) אשר מזה נודע גם כנויו הידוע: „שם המפורש“.

לפי הנראה לא היה הראב"ע הראשון אשר היה עם לבו לכתוב מאמר סודי (6) ע"ד היראת שם ה' הנוכח ע"פ סוד ורמו פילוסופי. בספר „סוד-השם“ או „ספר-השם“ הואיל המחבר הנאור

(3) „מאמר בשביל ההיולוגי“ או „מאמר באפשרות הרבקות“ שנעתק משפת ערב לשפת עבר ע"י „ר' משה הנרביני“ (בראשית מאה ת"ר) וע"י „ר' יוסף בן שם-טוב-אבן-פאלקער“ (בחצי מאה ת"ו הראשונה).

(4) „מאשטרי ויראלי“ או „ר' לוי בן גרשם“ (הרלב"ג) היה אחר המשכילים הנפלאים בזמנו, כנראה מספרו „מלחמות ה'“.

(5) פירס, ווארטערבוך.

(6) „המאמר הזה חבר במקום המחבר בעיד בעדראם לכבוד שני רעיו הנכבדים: ר' יצחק בר' יהודה ור' אברהם בר' חיים, ככתוב בראשית הספר בעצמו“.

לשים לפנינו חקירה נכונה המתחלקת לשמונה ראשים⁷) והמדרבת ע"ד מבנה הפתגם הנשגב הזה וקריאתו ושרשו, אשר לבאורו הקדיש כבר ספר מיוחד אשר דברנו בו בשעבר, והוא הספר "יסוד מורא". הנסיון הזה היה אח"י לאבן הראשה בחכמת הקבלה אשר עליה יסודו המקובלים בנין גדול ועצום בהתאחדות המספרים והאותיות.

רבנו כו"מ ט"ו — אף כי לא נחשב לא בין המאמינים בסודות הקבלה ולא בין המקובלים — העמים על עצמו גם עבדות הקדש ואת לבאר גם מאמר זה של הראב"ע, יען כי מכובדים היו מאד בעיניו כל ספרי הראב"ע. ואמנם לפי הגראה נתעורר הרמ"ך לעבודת זו מפני שהראב"ע קצר דבריו מאד בענין העמוק והכבד הזה.

ואלה דברי הרמ"ך בהקדמתו — לפירושו ל"ספר השם": "אמר מרדכי בן אליעזר כו"מ ט"ו יע"ש. להיות שהבאור הנעשה בספרי ימשך לאחת מר' סבות או ליותר מאחת מהן כמו שהוכיח זה הרב המורה צדק ז"ל בפתיחת פירושו לפרקי אבוקרס, והם אם לשלמות "מעלת המחבר ידבר בלשון קצר ענינים עמוקים, ואם לחסרון ההקדמות יתבארו בהם דברי המחבר, ואם המאמר שיסבול יותר מבאור אחד, ואם לדבור נפל מהמחבר סבלי רעיון, נאמר אנחנו שבאור זה הספר נמשך אחרי שלשה הסבות מאלה, וזה כי החכם הזה המחבר "משך המנהג בכל חבוריו לרבר בלשון קצר מודיע דברים רבי חכמות וחוקי האבות וכל שכן בזה הספר, וזה לשני ענינים הא' למעלת עושהו והשני לחשיבות נושאו, גם רוב דבריו "חסר ההקדמות אשר התבארו מהם וכל שכן בלמודיות גם יסבלו יותר מאופן אחד ובעבור "זה היה לו להמנע מלהכנס בתדריו כי שערו סגורים ומסוגרים, גם יש סבה אחרת והיא "קשה מאד כי לא מצאנו ספר מרדכי, אבל מכל הספרים שהגיעו אלינו לא נמצא אחד שוה לחבירו, וגם סבה מונעת מאד, אמנם בעבור שראיתי אחד מאנשי הזמן⁸) חכם בעיניו חושב שבא "בעמקי הספר הזה עוד שמלאו לבו לכתוב הכל רעיוניו ומחשבות זדונו ולחשוב שהם באורים "לדברי המחבר סבלתי שיבין חכן דבריו, אמרתי אציל את הרואים דבריו לכל יכשלו במכשול אשר נתן לפניהם, מצורף אל שבקש ממני התלמיד היקר ר' מנחם בראתי שבמעשה אחד משיג שני תכליות נערת חצני ואזרתי חלצי לפתוח גן נעול מעין חתום, וזה בלשון קצר סבלי האריך בדברים התבארו בזולת זה הספר מלבד אם הם צורך גדול מהבנת מאמר "סוה הספר בלתי נקל לבקש במקומם".

(9) פירוש לספר האחד מהראב"ע ז"ל¹.

כ"י בביבליתיקה דירומי⁵⁵⁶, פארוי⁶⁸¹ — הספר האחד נדפס לראשונה ב"שרון להר"י קאבאק (שנה ראשונה, ח"א) בשבועים וטעויות, אבל החכם ר' שמחה פינסקער ז"ל הסיר ממנו את התרולים והקמטונים והבין בכ"י באור נפלא על ד' המספרים, ונשלם באור יתר המספרים והוגה ע"י ר' מיכאל אבא גאלדהארט, אשר הוציאו לאור בארעסא בשנת ה'תרכ"ו, וגם את הספר הזה הואיל הרמ"ך לבאר באר היטב.

(10) תשובות על השגות ר' שבתי כהן ז"ל.

הספר הזה בלתי נמצא באוצר = ספרי = הכלך, ובכרי למלאות ספרנו זה להיותו

⁷) אלה הם שמונת הראשים: "נאם המפרי ז"ל. זה הספר חלקתי לשמונת חלקים: תחלק הא' בשם העצם חפטי, החלק הב' בהפרש אשר בין שם העצם ובין תאר השם, החלק הג' באותיות השם המבורך, החלק הד' בערך השם העליון, החלק הה' במספר אותיות השם, הו' — במדה, הו' בקריאת השם שהוא נכתב ולא נקרא, והחלק ח' בטעם אותיות השם (עיין הספר בעצמו).

⁸) לפי דעתנו הוא, ר' שבתי בן מלכאל כהן שכתב באור ל ספר השם, הנמצא באספת פירקאוויץ 556.

¹) את פרשת חספר חות הוספתי פה ע"פ מכתב ירדתי הח' ה' תיו"ג ז"ל.

שלם בכל עניניו הננו לבאר פה גם את הספר הזה של הרמ"ך ע"פ מאמרי החכם הר"ם שטיינשניידער בקאטאלאג שלו.

הרב ר' מרדכי כומסינו – ככל החכמים הכוללים וולתו, לא יכול להתקבא משובט לשון ודברי בלע, ובעקב חבמתו הרבה רבו מתננדי אשר קמו עליו לתת את שם כבודו לשמצה ואת זכר קדשו לחרפות וגדופים. אחד מהם הלא ידענו בשם ר' שבתאי בן מלכיאל הכהן אשר תאר פניו והליכות ספריו לא ידענו על בירור. עיקר המריבה בין הרמ"ך ובין בן מלכיאל כבר נודענו בשעבר (פרק ב') שהתגלגלה ע"י הראב"ע. כבר ראינו את כל הכבוד וההדר אשר אצל הרמ"ך להראביע ואת התהלה והתפארת אשר בזר לספריו, ובכל זאת לא הטה משפט בנוגע להחכמה ולא נשא פני הראב"ע; כי בעת אשר הלל ושבת הרמ"ך את דעות וחקירות הראב"ע בפירושו על התורה, בעת ההיא בקר גם את שגיאותיו, הורה באצבעו על שבוישו גם תקנם כראוי. בגלל הסעות הזה חרה אפר' שבתאי כהן ויכתוב ספר השנות על דברי המשיג, אשר בו התאור עז להגן על הראב"ע מתואנות הרמ"ך באשרו כי באורו (הנודע בשם „ספר הישר“) נכונה ידבר ומאיר אור יקרות על כל מקומות כתבי הקדש המבוסים בעלטה⁽²⁾. הרמ"ך הנכלם אשר לא נשא פני כל איש ואשר כבוד הראב"ע היה יקר בעיניו מאד לא יכול לעבור בדמית השקט על דברי יריבו ולהתעלם מבלי שים לב על מערכת איש מדונו. הוא לא התמהמה לכתוב ספר חשובות על טענות ר' שבתאי אשר בו התאמץ להורות ולהוכיח את קוטן תכונת איש יריבו⁽³⁾ ואת העלילות דברים אשר שם עליו, ובין כה הוא מהלל ומפאר את כבוד הראב"ע וסוכיח כי לרוב חריפותו וחריצותו לא יכול להעמר מכל שגיאה. „ההמון והפתאים, יאמר כומסינו, אשר לא זרח עליהם „אור השכל ומיסדים יסודם על כי לבם של ראשונים כפתחו של אולם ושל אחרונים כמלא „מחט סרקית“, נתעו בשוא להאמין באיוו אטוריקסטים ומשימים עון בכל חקירה חפשית ובכל בקרת חרוצה. הראב"ע – הוסיף רבנו הנכבד לכתוב – היה באמת אחד מחכמי ישראל הגדולים ומאד נעלים, חמשכילים בכל ענפי החכמות והמדעים וביחוד במלאכת הבאורים, אחד מגדולי הסופרים עד כי גם אני העמסתי על עצמי מלאכת הקדש לבאר באר היטב קצת מספריו וכו', אולם „המפני זה לא יתכן גם לו לשנוג בשגגה? האם לא נערוב לבנו גם אנחנו להשיב אמרים על שגיאותיו?“. הלא הרמב"ם ז"ל – גומר הרמ"ך – התחולל במערה נגד ר' אליעזר הגדול; רבותינו חכמי התלמוד בעצמם מורים באצבע על טעות אחת בחשבון השנים שנפלה בספר דניאל⁽⁴⁾; הראב"ע בקר את ר' אליעזר הקליר⁽⁵⁾, ר' משה הנרבוני התאור למלחמה נגד הרמב"ם, ומבלעדי זאת הלא גם הרבנים האחרונים בקשו תואנות על בעלי הגליונות, הפסקים והתוספות להתלמוד; אריסטוטלס כחש בדברי פלאטאן, המבאר לספרי הח' אריסטוטלס הוכיח כי לפעמים לא הבין דברי הקדמונים והחכם אבן רשד הוכיח את המבאר דנפלא הזה על פניו כי לא

⁽²⁾ ראה קאמ"ו. קאד'. העבר'. צד 202: „למח שראינו דברי החכם אבן עזרא בפירושו בתורת הולכים על נכון והוציא לאור תעלומה וחמיר כל חידושים ממחשך ויאור לחם בספרו זה הנקרא ספר הישר כי שר דבר אדוני החכם וכל מעשהו באמונה... אף כי קצת מהמפרשים חבאים אחריו לא הכינו דבריו ולא ראו אור אמירי אמריו... ולכן יסך המקרה אשר הטה קרוחו...“

⁽³⁾ ראה קאטאל'. קאד'. העבר'. צד 203 וספרנו למעלה פרק ב'.

⁽⁴⁾ ראה למעלה בספרנו פרק ב'.

⁽⁵⁾ מגילה צד 12.

⁽⁶⁾ „הראב"ע טען על ר' אליעזר הקליר והרכיבו על פיל ואוחזו לארץ הפיל“.

הבין דברי אריסטוטלס על בורים. המהנדס הערבי גאבר בן אפלאח מסעוויליע (מאת הי"ג) בבאורו לספר „אלגעמיי" התוכח עם מחברו הגדול — בטלמיוס. ואיככה לא נשיב אמרים אחד כל אלה גם אנחנו על דברי הראב"ע במקום שהוא שנה באמת?

באופן בזה התוכח הרמ"ך את ר' שבתי ועורר כי זאת היא לו התשובה האחרונה לפי הנראה התערבו בהמריבה כחות שונים: מצד האחד — קשי רוחו של הסבקר הנאיר ודעתו הנאמנה בענינו, ומצד השני — רפה כח המשיב; וע"כ אין להתפלל על חלושת הדעת של הרמ"ך סבקריו של ר' שבתי הכהן.

ואולם לאחרונה עלינו לעורר עוד כי כוסינו בעצמו התאמץ בתשובותיו להצדיק את הראב"ע בזה שבפירושו חלו ידי אנשים שאינם מלמדים אשר באפס ידם לרדת לעומק עשתות הספר הזה השחיתו את מראתו ושנו את מעמו ויקראו את כל המעקשים על שם הראב"ע⁽⁷⁾. עד היכן הדברים אמתים לא לנו המשפט לשפוט!! —

11) פירוש על מלת ההגיון להרמב"ם ז"ל.

הספר הזה להרמב"ם ז"ל שחבר בלשון ערבית ונעתק אח"כ ללשון עברית ע"י החכם ר' שמואל אבן תבון שם עליו את לבית חכמים נאורים רבים לעשות עליו פירושים ובאורים וביניהם היה הפילוסוף הנאור ר' משה בן מנחם ז"ל (מענדעלסוואהן) אשר כתב עליו פירוש יקר לבאר כל תעלומותיו. משימות מוכרינו ובוקרי ספרינו כבר ידענו כי גם הרמ"ך באר את ספר „מלת ההגיון" להרמב"ם, אך מפני שהב"י בעצמו רחוק מאתנו ואין להשיגו, לא יכלנו עד היום לשפוט על מהותו ואיכותו, על תכונתו וערכו של הבאור להרמ"ך. אולם זה מקרוב נודענו כי באור רבנו יצא לאור בווארשא בשנת 1865 לפי הכ"י שנמצא באוצר הספרים בפאריז. הספר הזה קיבל ע"י הרמ"ך ע"פ בקשת ר' יצחק הצרפתי הוא בליס"פ הצרפתי הוא אשר כבר דברנו בו בראש ספרנו זה (ראה פרק א') כעל דבר מחבר האגרת ליהודי אשכנז על אדות בואם לתוגרמה. את הצרפתי הנכבד הזה — כנראה מהקדמת הספר עצמו — למד הרמ"ך את ידיעות חכמת ההגדרה, וביחוד בחכמות התכונה, המבע וההגיון, וחפץ ה' ביד הרמ"ך הצליח להקדש לשאלת הצרפתי לבאר לו הנין אריסטוטלס והרמב"ם.

ואלה דברי הרמ"ך בהקדמתו לפירושו על מלות ההגיון להרמב"ם ז"ל: „אמר מרדכי ברי אליעזר כוסינו יעמ"ש: לפי שמעלת השאלה תהיה כיתרון מעלת נושאה, והדבר המעלה ראוי שישתוקק בו האדם כפי יתרונו, אם כן ראוי גם אנחנו שנשתוקק אל שאלתך, האהוב הנחמד ר' יצחק הצרפתי, כי מאז אשר באת אלינו מקצות הארץ, ראינוך וחיות חכם בת למוד, וקראת עמנו גם מה שקראת מספרי התכונה, ועם וולתו מעט מחכמת ההגיון, ומחכמת הטבע ומפני קוצר הזמן אשר בין זה, ובין הזמן אשר בדעתך לנסוע, וברעתך לקרוא עמנו ספר השמע, לא יכלת לקרא עמנו מלאכת ההגיון, ובקשת ממנו לעשות באור עליו כדי שיהיה נמצא אחך באורנו עליו, ועם היות שבקשהך היתה כוללת את כל ספרי ההגיון שעשה אריסטו, וספר המלות שעשה ד"ב המורה ז"ל, מפני קצר הזמן וטרדותיו הנמצאות איתנו בעת, לא יכולנו למלאות כל שאלתך. אמנם העתקנו שאלתך הכוללת אל חלק אחד מהשאלה, והוא זה הספר אשר אנחנו בו, ועם היות הספר הזה קצר בכמות אולם באיכותו הוא כולל יותר מכל ספר וספר מספרי ההגיון כי כל ספר וספר מהם הוא

(7) ראה קאט', קאד', העב'. צד 207 בדברים תאלה: חלשון הזה (ר"ל של העתקה הראשונה) וכדומה לו אינו לשון החכם אבן עזרא ז"ל, רק נמצאו אנשים חסירי הידיעה בזה הפתי ונראה להם שחם מבינים דברי א' ע' ועלה על רוחם לחדש לשנות אשר בדו מלבם וליחסם אל תחכם א' ע' בספרם... וכו'.

החלק לכל, וזה כולל מהכל, מצורף אל שהוא רב התועלת מאד למתחילים במלאכה הזאת, ואם יאריך לנו ה' יתעלה את הזמן, נשוב לעשות ככל אשר שאלת מעמנו, אולם עתה נתחיל בבאור זה כשנביא שעריו אחד אחד, אחר נכתוב פירושו עליו" —

ובנוגע להבאור עצמו נוכל לומר כי המחבר מצדיק בשלימות את כל מטרותיו, מקל והקורא הכנת ספרי הרמב"ם — ובכלל נאמר שהוא מעיד נאמנה על הרמב"ם שלבו היה צותח כפתחי אולם להבנים בתוכו כל החכמות וכל הידיעות הרבות והשונות אשר הוא מדבר בהם נכבדות. וגם בזה כמו בבאוריו על התורה ועל ספרי הראב"ע הופיע הרמב"ם לא בתור גבאר פשוט כי אם התאמץ ביד תרוצים למלאות ולפתח כל הענינים אשר הבריעוהו לבקרם לחקור בהם בפרטיהם והלקיהם, כן הוא כוונתו הוזה למי השקפתנו! —

בוה נשלים קצור פרשת ספרי הרמב"ם אשר היו לפנינו בערכנו את ספר חקירתנו יוזה; אך זולתם כתב רבנו עוד ספרים אלה, אשר לדאבון לבנו לא נוכל לבוא אליהם: (1) לקומים מספר ההגיון לאריסמוס, כ"י באוצר ספרי אפמענהיים; (2) באור ל"ספר האחד" מהראב"ע ז"ל, בביבליאטיקי להח' די רומי, 5563 & (3) ספר התכונה בשני כ"י בפאריז; (4) אנרת סנפיר וקשקשת שכתבה המחבר ע"פ בקשת אחד מתלמידיו בעיר אדריאנאפעל (8), ובלי"ם עוד ספרים רבים אחרים. — כוונתו שבת והלל גם כמשורר קדש וכמחבר ישרי תהלה שונים אשר שנים מהם נדפסו ב"מאסף תפלות הקראים", והאחר מהם העתקנו זה. ראה למעלה בספרנו (פרק צ') ובליטעראטור געשיכטע דער סינאגאגאלישען פאָעזי להח' ד"ר צונץ, 1865, צד 525.

שיר הלולים לר"מ כוונתנו.

מה מבקש ממך אל: בהיותך נחליאל; גש עלה במות ובית אל: שם בחצרות בית ה' מה...
 מה ירממך והגדל: יהי לך עז ומגדל: והיה נפרד ונבדל: לחוות נעם ה' מה...
 מה ע' והבן צורי יעבדו: אז תקבל מכבודו: יום ויום תראה בחודו: גם ביום הציל ה' מה...
 מה עלות גדיש בעתו: אף כיין דרך בגתו: בן תהלל לו וגם תאמר: מהלל שם ה' מה...
 מה ודעים דברי חכמים: השלמים התמימים: שבתו שוכן מרומים: חללו את שם ה' מה...
 מה כל חלק מעוננו: מצוב יחופף נר נכנו: יעשה לשמו וחננו: הוא ולא לנו מה...

(8) ע"ד הספר הזה נודענו מדברי הרמב"ם בבאורו על התורה: שאלני חכם אחד מחכמי תרור בתיותו בעיר אדריאנופוליס זה לי עתה כעשר שנים שאם לא ימצא הקשקשת מכללי הסנפיר כמו שנוכרה בסנה: . . .
 נכבר בחכמי אגרת אחת תשובה על שאלותיו הרחבתי בוה קרוב לשני גיורים קראתי אגרת . . . ובראותו אחת תודה לרבריי . . .

אחרית דבר אל הקורא.

את המאמר הזה העתקתי הפשי מספרו של הח' חיו"ג ז"ל "Новые материалы для изученія еврейской литературы" וברצון המחבר המנוח העתקתי את הספר בלו עם הקדמתי ועם כל יתר הדברים שאינם נוגעים כלל לתולדות הרמ"ך ז"ל, יען כי ברעת המחבר היה להוציא את ספרו בתור השלמות עם תקונים והוספות אשר אסף ולקט בימי חייו האחרונים, ולי דבריו אלי במכתבו מיום 3 מארץ משנת 1886 מצאה העתקתי הן בעיניו אם יצו הלשון ואם מצד סדור המאמרים והציטאטים, ושם העיר אותי כי "בנוגע לקורות ב"י קצרתי עוד במקום שראוי להאריך, אבל בכלל יצא הספר כדו מהודר ומקושט" (דבריו ממש במכתבו). ואולם אחרי רואי כי אין המאמר יכול לצאת בספר מיוחד כרצון המנוח ז"ל ויאבד פרק גדול מתולדות חכמי ישראל, ע"כ השמטתי את כל המאמרים שאין להם ענין כלל לתולדות הרמ"ך והכנסתי להתלפיות רק את העיקר הדרוש לחפץ חוקרי קדמוניות.

יה"ל.